

СЕМЕН СКЛЯРЕНКО

Б-у
С-43

подарунок
з України

„РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК”

СЕМЕН СКЛЯРЕНКО

подарунок
з України

П О В І С Т Ь

„РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК”
КИЇВ 1946

Редактор Ю. Смолич.
Художник А. Стеценко

С. Скляренко. „Подарок из Украины“ (повесть)
(на украинском яз.)

БФ 2525. Підписано до друку 15·ХІІ. 1945. 6¹/₂ друк. арк.
60 × 84¹/₁₆. Зам. № 102 Тираж 10.000.
16. Респ. Друкарня. Львів.

ПОДАРУНОК З УКРАЇНИ

(Повість)

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1

Осіннього ранку 1941 року в Корсуні над Россю в хаті Івана Ставничого снідали.

Сонце тільки-тільки зійшло. В небі над ним, як мушлі, викинуті хвилею на рожевий пісок, білили хмарки. На Росі — в тумані — якийсь дідок із парубійком трусили ятері, і свіжі лящі та щуки бились хвостами об днище човна.

Домна Михайлівна прокинулась по-темному, спустилась стежкою між скелями до річки, вмилась пригорщами і принесла до хати відро непочатої води. В челюстях печі поставила чавуни та горшки, і запалила віхтик соломи. Прокинулись чоловік і дочка, а снідання вже готове.

На столі, на витертій за довгі роки до дірок, але старанно полатаній скатертині, стояла проста закуска: картопля в мундирах, малосольні, на вишневому листі й укропі, дрібненькі огірки, мов червоним оксамитом повіті, помідори. Іван Ставничий, його дружина Домна Михайлівна і дочка Марія сіли, поклавши на стіл темні руки.

— Що ж, благословимось, — зітхнув старий.

Снідали в мовчанці, думаючи про те, що робота кличе: немолочений хліб лежить на полі, черва точить яблука в садах, а на баштанах кавуни соком стікають. Та кожен від хати боїться відійти, зацімпили лани колгоспні, — війна. Хто здоровий — до війська пішов, у селі залишились діди та жінки, — змертвіло все. Ще один день почався — сонячний, привітний. Що ж дасть він людям?

В цей час під вікном промайнула чиясь тінь і в сінях почулись кроки. Знову, мабуть, хтось іде з сусід? Зупиниться на порозі, руки складе на грудях: „Іване Карповичу, що ж робити?“ А що радити? Коли б самого хто порадив.

Але двері з сіней відчинились не з тихим, як звичайно, приснівом іржавих петель, а з хряском, немов хтось намагався їх зовсім зірвати.

— Іване! — прошепотіла Домна Михайлівна. — Дивись!

— Тату! — сказала Марія.

Сталось те, про що боялись думати: на порозі стояв німецький солдат.

Тихо-тихо було в хаті. Ставничий, його дружина і дочка сиділи мовчки. Солдат — невисокий на зріст, світловолосий, в зеленому мундирчику, над правою кишенею якого був вишитий орел і якісь закарлюки, — стояв на порозі.

Це був перший німецький солдат у хаті Ставничих. Через село три дні тому відійшло наше військо. Та люди не рушали, люди ждали — а може й не буде німців? Так же близько били гармати!..

Іван підвівся зза столу. Він нахилив уперед голову, лівою рукою, вкритою наростами жил, кілька раз розтершию, всіяну глибокими зморшками, та так і завмер — з рукою коло шиї і нахиленою вперед головою. За ним підвелась Домна Михайлівна. Так, затаївши дух, вибродять з теплої води на крижане повітря. Підвелась і стала, з довгими, аж до колін руками. Тільки Марія сиділа за ріжком стола, не випускаючи картоплини, і нитка по нитці, швидко-швидко чистила синювате лушпиння.

І було незрозуміло — що ж робити далі хазяїнам хати, і що робитиме тут солдат в зеленому мундирчику і в куцях чоботках?

Брязнула клямка дверей. Солдат переступив поріг, озирнувся на оздоблену малюнком піч, на вставлений посудом судник, поглянув на ліжко, мов там хтось міг ховатись, і, як на пружинах, ступив до столу, де стояв сніданок родини.

— Мамо! — зойкнула Марія, випустивши з рук картоплину. — Що він робить?

Солдат узяв скатертину за крайок і поволі потягнув її. Скатертину неслухняно сповзла, на долівку впав хліб і залопотіла картопля.

— Ви... ти чого? — здригнувшись, сказав Ставничий. — Навіщо на землю святий хліб кидати?

Маленький солдат примружив очі, поволі підняв праву руку й показав нею на поріг.

— Шнель! — сказав він. — Шнель!¹ — І, сівши на лаву, вийняв з кишені книжку, і байдужий до того, що діється навколо, щось записав у неї.

Ставничий вийшов за столу. Руки поперед себе, мов шукаючи, за що захопитись?! Він усього ждав — і мук, і грабежа. Але отак, — хліб із столу і геть із хати?

— Поснідали, — глухо промовив він. — А ти, Домно, до світання встала, старалась!..

— Так, значить, іти, — сказав Ставничий. — А куди? У нас же тільки одна хата. Тут і народились. П'ятака на причілку під шулою ще мій дід поклав... Катерининський п'ятак. А отам в іконі, простіть на слові, пупок мій лежить. Засушений, як опеньок. Усі документи...

Солдат встав з лави й ворохнув автоматом.

— Тату! — крикнула Марія, схопивши батька за рукав.

— Почекай, дочко, — одвів її руку старий. — Я не до нього говорю. Я сам до себе...

— Ходім краще, Іване, — прошепотіла й мати.

— Шнель! — крикнув солдат.

— Отепер він вистрелить! Тату! Ходім, вистрелить він!

— Ні, не вистрелить, — сказав Ставничий. — А проте... треба йти. Ходім. Де ви, люди? Де поділися?

— Тату, мовчіть! Ідіть!

— Я мовчу, дочко. Мовчу...

Першими вийшли в сіни мати й дочка. Ставничий поглянув по хаті. Он рушники, материнка й чебрець за картинами, снопик пшениці на покуті. На товстих вербових лавах ямки повитирані. Віки сиділи люди і на весіллях, і на хрестинах, і на похоронах, — навіть дерево протерли гримним тілом.

Важко зітхнув Ставничий, здійняв з кілочка витерту свою баранячу шапку, одягнув її. Зігнувшись, мов одразу постарівши на багато років, ступив він за поріг...

Вулицями Корсуня повз двір, до майдану й далі за Рось, їхали підводи й машини. На них сиділи невмиті, заспані німецькі солдати.

Ставничий з дружиною й дочкою постояли біля порога.

¹ Шнель — швидко.

— Що ж? До стодоли ходімо. На коров'яче життя,— сказав Ставничий.

І повів стежною невеликий свій рід. Попереду — сам, за ним, озираючись на вулицю, дружина. Позаду — тоненька Марія.

Німецький солдат довго стояв серед хати і з цікавістю дивився на рушники, картини, піч...

Корсунь лежав, обмитий росопадом. Дерев в садах і на левадах були оздоблені багатством барв. Під вікном хати схилялись на стеблі важкі айстри і жоржини. Десь високо вгорі курликали ранні журавлі. А за майданом грала водоспадами і дзвеніла на камінні голуба Рось.

2

Капітан Роберт Генке вийшов з хати Ставничих на двір, поглянув на небо, леваду і скелі.

Генке не подобалось село, де зупинився батальйон, і хата, в якій на цей раз довелося йому оселитись. Солом'яний, заїмшілий дах, низенькі двері, темні сіни, де весь час йому ввижались чийсь очі, і піч, звідки вночі йому чувся стогін. За селом тягнувся темний парк, — кущі, нетрі, в яких могли ховатись червоні. Рось цілу ніч шуміла, немов вози котилися згори до села. А коли зривався з скелі камінь, здавалось, що то десь поблизу рветься міна... Капітан не мав спокою в Корсуні.

Але сьогодні Генке не дуже дратувало українське село. Останні вісті з Німеччини дихали спокоем і певністю в перемозі. За останні роки капітан побував у Парижі, Варшаві, Львові й звик до міського життя. Але на війні, як на війні: треба перебути деякий час і тут, у глушині.

Знечев'я капітан лівиво пройшов двором, заглянув у колодязь, звідки тягло опалим, перепрілим листом, і попрямував до воріт.

У цей час на перелазі з'явилась Марія. Перед заходом сонця вона бігала на Заросся, до двоюродної сестри Катрі. Старий Ставничий посилав дізнатись, чи не можна дружині й Марії перебути там, на Зароссі, поки офіцер вибереться з хати. Але Марія не зайшла навіть до хати Катрі: у них на дворі теж було повно німців, діміла кухня. Катриних батьків також вигнали з хати — Марія знайшла їх в кущах над Россю. Посиділи, посумували, і вона побігла чимшвидше додому.

Побачивши у себе на дворі німецького офіцера, що жив в їхній хаті, вона хотіла повернутись назад і пройти до стодоли левадою. Але було вже пізно: офіцер побачив її. Він щось промовив і, не спускаючи погляду з дівчини, рушив до перелазу. Марія боязко переступила перелаз. Очі — в землю. Пішла по стежці швидко-швидко, щоб тільки проминути капітана. Хоч би він її тільки не зачепив! А тоді — бігом далі, до батьків...

— Почекай, дівчино! — сказав офіцер, коли Марія наблизилася до нього.

Марія зупинилась. Її заливало світло згасаючого дня, останні його золоті крапельки.

Марія була проста, звичайна дівчина. Обличчя її, руки, ноги були наскрізь просмалені сонцем. Щоки пошрхли від вітрів. На невеликому носику вічно висипало ластовиння. Вона була дуже худа й тоненька. На синій кохтинці, як пуп'янки квіток задовго до цвітіння, окреслювались груди.

— Справжня пастушка! — сказав вголос німецькою мовою офіцер. — Ні, ти — свинопаска.. Дика дівчина.

Марія підняла голову.

— От як, — здивованим голосом сказав капітан. — Це цікаво! Дуже цікаво!..

У Марії були великі очі. Колір цих очей нагадував небо вранці. Вони звичайно світились добротою й сердечністю, але цієї хвилини в очах був переляк.

— Так от чому ти тікаєш? — сказав капітан. — Ти маєш рацію. У тебе, дівчино, є скарб. Великий скарб.

Він ступив ближче до неї.

— Добре.. Розберемось пізніше. А покищо скажи, чия ти?

— Я нічого не розумію, — затремтівши, промовила Марія.

— Ти не вмієш відповісти? Тоді покажи, де ти живеш? — сказав він.

— Я нічого, нічого не розумію, — знову одказала Марія.

— Чекай! Чекай! Ну, чого ти? Я тобі нічого не зроблю. Ти покажи... гаус...¹ Гаус. Де живеш?

— Я ходила до сестри Катрі, — безпорадно продовжувала Марія. — Була за Россю. Я дуже змерзла.

¹ Гаус — хата.

— Проклята дівчина, вона не хоче мене розуміти. Я питаю, куди ти йдеш?

— Не чіпайте мене за руку. Ой, болить!

— Чого ти кричиш?

— Пустіть!

Він випустив її руку, але заступив шлях.

— Дикунка. Нічого не розуміє. Ну, скажи, як твоє ім'я?

— Не знаю.

— Наме...¹ наме, — повторював він.

— Я нічого не знаю.

Капітан вибухнув лайкою й махнув рукою. Марії здалось, що в руці офіцера блиснула зброя.

— Ой! — сполохано крикнула вона.

І прожогом кинулась до стодоли, тільки ноги залопотіли по стежці.

— Он як, — промовив капітан Генке, — зрозуміло!

Він стояв серед двору й дивився їй услід, аж поки вона зникла в стодолі. Так це дочка хазяїна, в хаті якого він живе. Це її фото висять скрізь на стінах. Пастушка, свинопаска. Але очі! Які очі в цієї пастушки!

На заході розтанула хмара. Перша зірка, як згадка про сонце, запалала в небі. Від Росі потягло свіжою рибою і згаслим багаттям.

3

Минуло кілька днів. Генке в обід довго ходив по леваді, над обсадженими калиною ровами, збивав червонощокі яблука в саду. Потім він, немов зовсім несподівано, зайшов до стодоли. Був добре зодягнений, в начищених чоботях, і тримав у руках якусь книжечку.

Ставничий з дружиною сиділи на соломі під засторонком. Снідали чи обідали. Час зупинився, їм було однаково. Хліб, шматок сала, цибулина. Марія також сиділа біля них. Але тільки офіцер з'явився на порозі, вона схопилася з місця, озирнулась по стодолі — де б їй подітись, і, немов миша за соломиною, сховалась за сохою. Генке посміхнувся, бо бачив пальці босих ніг, що витикались зза сохи, і поділ синьої спідниці, але удав, що нічого не помітив.

— Добридень! — промовив він українською мовою, ставши серед стодоли.

¹ Наме — ім'я.

Ставничий подивився на офіцера. Німець, німецька душа, чому ж розмовляє українською мовою?

— Добрий день! — відповів він.

— Ір вонен,—почав офіцер, осікся, і заходився гортати сторінки.

— Бауер... бауер, — шукав він потрібного слова. — Хазяїн. О! Ду... ти хазяїн? — він ткнув пальцем на Ставничого.

— Так, я був хазяїн, посміхнувся старий. — Іван Карпович Ставничий. Був такий бригадир у колгоспі „Шлях до соціалізму” А тепер у stodолі живу, на мишачому становищі...

Марія махала батькові зза сохи: „Покиньте, покиньте. До чого це?”

— Нічого, — одмахнувся і сказав він. — Це я для себе, щоб серце висловилося. Бач, з книжки, як диякон, читає. Однак нічого не зрозуміє.

— Може пан має які претензії? — знайшов тим часом офіцер речення в книзі.

— Питали колись мертвого, чи хоче він їсти, — похмуро одказав Ставничий.

— На всі продукти видана буде розписка, — перегортаючи сторінки книжки, не вгавав Генке.

— А нам не треба розписок, написаних кров'ю, — відповів Ставничий.

— Може пан хоче їхати до Німеччини? — знайшов Генке ще одне речення в словнику. — Може пан хоче...

— Пане офіцере! — здригнувшись, сказав Ставничий, і вирівнявся, мов хотів кинутись уперед.

Але офіцер не звернув уваги на його слова й далі щось вчитував у книжці.

— Може пан...

— Пане офіцере! — голосніше й загрозово повторив старий. — Проклятий!..

Генке підняв голову й подивився на сиву людину, що стояла перед ним.

— Тату! — пролунав розпачливий голос Марії. — Що ви робите, тату?..

— На німецьку книгу нашими словами відповідаю. Ти чула, що він питає?

Бліда, перелякана Марія вийшла зза сохи. Вона простягала руки до батька. — Навіщо ви це робите, тату?

Ну, коли так, я вас захищу, не пущу його. — І справді стала, захищаючи тілом батька.

— Нічого, нічого, — промовив до неї батько. — Я ще живий, Маріє.

— О! — сказав Роберт Генке, мов ніколи не бачив дівчини. — То.. медхен... медхен... дочка.

— Дочка, але не медхен, а Марія, — відповів Ставничий.

— Медхен Марі? Зер гут. Зер гут. Віфіль... віфіль яр... скільки років має?

— Сімнадцять, — глухо одказав Ставничий. — Дитина.

— Зер гут... зер гут, — кілька раз повторив офіцер. Зе-е-е-ер гут!

Ставничі мовчали. Офіцер обвів очима стодолу.

— Шлехт... ошень плохо!

І знову мовчання.

— Гойте дінстаг, — посміхнувся Генке. — Неділя.

— Була колись нам неділя, — зітхнув Ставничий. І облизав пересохлі уста.

— Медхен, — хотів офіцер узяти руку Марії. — Медхен, шпацір!

— Ні, — голосно скрикнув Ставничий і відштовхнув руку офіцера. — На шпацір моя дочка не піде...

Офіцер сердито блиснув очима.

— Україніше швайн! — крикнув він. — Ти так?

— Отак, як бачите, — відповів Ставничий.

Генке обернувся і вийшов з стодоли. Кроки пролунали й завмерли у дворі.

4

На току, як холодний шматок полотна, лежав місячний промінь. В засторонку між соломою шаруділи миші. Батько перевертався на соломі з боку на бік, зітхав, і, видно, не заплющував очей. Мати сиділа так тихо, немов її й не було в стодолі. А біля неї тулилась, час від часу здригаючись усім тілом, Марія.

І всі вони думали про одно. Не марно приходив до стодоли офіцер — не говорити з Ставничим він хотів: ні до чого та німецька розмова. Він хотів бачити й забрати Марію. Не забрав удень — прийде уночі або пришле когось. Заберуть Марію, навіки пропала дитина...

Марія заплакала. Як дитина. В темряві знайшла материну шию й припала мокрою щокою до холодного чола.

— Тихо! Почують! — сказала мати. — Не бійся, дочко. Нічого може й не буде.

— Боже мій!—схопився з соломи Ставничий. — Не говори так, мати. Як не буде, коли буде.

Він пройшов босими ногами по току й сів біля них. Довго мовчали. Отак утрюх поруч було легше.

— Ні чобіт, ні одежі немає, — сказала мати.

— Я й так піду, — сказала Марія.

— Як же йти, Маріє? Замерзнеш. Ось-ось осінь.

— Однакова смерть, — відповіла вона.

— Спасибі, Маріє, — відказав батько. — Я мовчав, ждав, що ти скажеш. Бач, що вони наробили: хату забрали, в стодолу вигнали. А тепер до тебе руки простягає. От ти й сказала. Спасибі, дочко! Правда! Як загинати від наруги в рідній хаті, то краще вмерти під кущем, та по совісті. Чоботи одягни мої. Вони ще довго виходять.

— Не треба, тату. Ви самі босі.

— Ні, нічого. Ми в стодолі. Тут тепло. Нам тепер нічого не треба.

Довго думав і кінчив:

— А ти йди в степ. Ховайся в стайнях. Поруч — городи. Морква там, капуста є. Я надійду часом.

Він замовк на хвилинку.

— Ти прости мені, Маріє. Не годилося б так. Треба б захистити тебе. Коли б це був звір, захистив би. Горло б перегриз. Ножа-колодача загнав би в серце. Тільки ж ці гірші від звіра. Я ще подумаю, що робити. А ти прости мене.

— Навіщо ви, тату?

— Так треба. Лежав оце, думав, думав...

У темряві Марія одягла батькові чоботи. Сиділа під сохою, де лежав клапоть місячного світла. А батьки в темряві. Взулася, встала, накинула на плечі шалю, поцілувала обох.

— Прощайте, — сказала.

Рипнули двері й тихо, тихо стало в стодолі.

5

Роберт Генке допізна займався „летючою поштою”. Це була дуже оригінальна забава: персеїджаяючи з міста до міста в різних країнах, капітан в кожному новому місті знаходив жінку, яку присягався любити й якій обіцяв

одружитись по війні. Тут же він записував адресу майбутньої дружини до блок-ноту. Звичайно, всіх їх він швидко забував і жодна з них не була йому потрібна. Але іноді — це бувало найчастіше перед новою пригодою, — Роберта Генке обгортав меланхолійний настрій. Тоді він сідав до столу десь у чужій хаті, пив вино й писав листи своїм „нареченим”. Це бувало дуже смішно, а, крім того, пошта приносила йому за кілька тижнів листи від закоханих, і це було приємною розважкою. Цього вечора капітан також вирішив розважитись, написавши кілька таких листів. Під стелею висіла лампа, в українській хаті було тихо й тепло, на столі стояло вино...

Після півночі він розбудив свого ординарця.

— Піди, Отто, до стодоли у дворі. Там є дівчина. Приведи її сюди.

— Розумію, — почав швидко одягатись Отто. — Зараз усе буде зроблено.

Отто одягнувся. Але Роберт вирішив вийти з ним дихнути свіжим повітрям і побути самому в дворі: ще чого доброго отой старий селянин почне кричати, не пускатиме дівчини, а Отто не зуміє йому довести, що дочка потрібна офіцерові у важливій, надзвичайно важливій справі.

Вони вийшли вдвох.

— Скажи, що дівчина потрібна офіцерові в негайній справі. Коли що трапиться — її не чіпати. А старому заткни рота. Розумієш?

Отто хотів іти. Але Генке помітив, що двері в стодолі відчинились. Хтось став на порозі.

— Почекай! — сказав офіцер.

Місячне світло заливало Корсунь. Тиша стояла на околицях міста. Тільки Рось переливалась у даліні. Офіцер з ординарцем стояли в тіні під хатою; їм все було видно і все чути.

Із стодоли хтось вийшов і, скрадаючись по під стіною, пішов до левади. Тихі, нечутні кроки. Тонка, як стеблинка, тінь. Але офіцер одразу пізнав: то була дівчина, Марі, яку він удень бачив у стодолі.

„Дівчина тікає, — зрозумів офіцер. — Тим краще. Все обійдеться без батька. А крім того, вона буде вже втікачка. О, дівчино, ти не знаєш німецького офіцера. Це людина війни”.

— Нехай вона йде, — сказав Роберт Генке. — Ти слідкуй за нею і візьми десь далі від хати. Вона мусить бути ціла. Розумієш?

— О, пане офіцеру, я завжди вас розумію.
І Отто рушив у кущі, слідом за дівчиною.

6

Марія минула стодолу й побігла левадою. В кущах калини вона зупинилась. Постояла, ніби прощалась навіки з рідним двором і побрела в кущах над канавою.

Вона ніколи не покидала хати так пізно. Куди ж піти тепер серед ночі? В селі повно німців. Батько сказав іти в степ, де колгоспні стайні. А як туди пройти? Степ широкий, як шукати ті стайні вночі?

Марія мусила йти. Коли офіцер зустрів її тоді на перелазі, коли він пізніше прийшов у стодолу, їй здалось, що до неї простягає лани липкий холодний павук.

Ніч була місячна, але хмарки затягли небо. Десь над Россо кричав сич. Дерев на леваді стояли, низько опустивши гілля. Все, здавалось, було сповнено таємниці й змови. І це була змова проти німця. Оці дерева, кущі, — вона знає їх, вони знають її. Дерев розкидають гілля, щоб вона могла схватись під ними. Кущі калини стали над ровами, щоб вона ховалась у них. Вона перебігала між кущами, зупинялась під стовбурами столітніх дерев у парку, стояла там, як непомітна шпаринка в корі й бігла далі, далі.

На околиці села, де починався степ, вона зупинилась. В степу видно кожну бадилінку. Буде видно і її. Але недалеко на горбку, немов жінки з піднятими вгору руками, стояли два вітряки. Добігти до них, пройти долиною, а там й стайні близько. Марія, немов у холодну воду, кинулась у степ.

Але в цей час позаду почулись кроки. Обернулась — і завмерла. Поле слідом за нею ішов німець. Вона звернула обніжком убік, пробігла, впала між будяками, думаючи, що може німець не помітить її. Але він дійшов до обніжка, звернув також, пішов між будяками й зупинився за кілька кроків від неї.

Місяць визирнув зза хмар. Він залив промінням Марію, що лежала між будяками, і німця, що стояв неда-

леко від неї. Дівчина боялась ворухнутись, боялась дивитись перед собою. Принишкла до землі й заплющила очі.

Потім вона розплющила очі. Чоботи німця. Шинель. Руки. Автомат. А от і його очі. Німець стоїть і дивиться на неї. В очах у нього блиски місячного світла...

— Медхен!—ворухнулись губи німця.—Медхен! Ну! Він показав рукою, щоб вона встала.

Марія схопилась. Від переляку й нічного холоду в неї тремтіло все тіло.

— В степу холодно, — не сподіваючись, що дівчина його зрозуміє, сказав глузливо німець. — Ти чого ходиш тут уночі? Ти куди тікаєш? Ходімо!..

Але вона зрозуміла, чого він за нею гнався! Він хоче, щоб вона повернулась до Корсуня. До рідної хати. А там офіцер...

Вона кинулась тікати. До Росі, в Рось! Нехай стріляє! Краще їй померти отут, ніж іти туди. Вона побігла щосили, але батькові чоботи були такі великі й важкі...

Німець не стріляв. Навпаки, він одпустив її на кілька кроків, як кіт, що бавиться з мишею, а потім одразу нагнав її й схопив ззаду за волосся.

— Тікати? — крикнув солдат. — Куди тікаєш? А ну, ходім!

Коли б схопив за руки, вона кусалась би, билась би ногами, головою, вона б зробила боляче йому й убила б себе. Але він тримав її ззаду за волосся. Вона не могла нічого зробити руками, не могла навіть впасти, бо була легка, і він її тримав, як на вазі, в своїх руках. Вона навіть не бачила німця. Перед очима були — степ, два вітряки, поламане люстерко Росі.

З перекошеним від болю обличчям, стікаючи слізьми, Марія мусіла йти вперед.

7

— Ти питимеш вино?

— Ні, не питиму! — крикнула Марія.

Дівчина дивилась на рідну хату, на піч, на якій спала взимку; там було так тепло. Дивилась на рушники по стінах. Сама пряла, ткала, вишивала. Для того, що на покуті — червоний виноград і чорне листя — узор брала у Катрі за Россю. Над столом рушник — чорне листя, голубі волошки — ходила за узором в зимову холод-

нечу аж до Городища. Подивилась далі на судник, де рядочком стояли ринки, миски, келешки, чарки...

Офіцер бачив, що дівчина смутна. Але він не розумів— чого їй так вбиватись? Він же — не якийсь там простий хлопак: він — Роберт Генке — пройшов Польщу, Чехо-Словаччину, Францію, бував на березі Атлантичного океану. Його скрізь зустрічали, як переможця. Йому віддавали свою любов жінки. Ось листи їм лежать на столі.

Ця українська дівчина навіть не гарна. Офіцер бачив куди кращих дівчат. Але в цієї дівчини є те, чого Генке не бачив в інших дівчат: оці очі. О, які в дівчини очі!..

— Ти б спала зараз у стодолі на холодній землі, — говорив Генке. — Тіло твоє проймав би колючий вітер. Ти голодна лежала б у темряві.

Він, офіцер Роберт Генке, наказав привести тебе сюди. В кімнаті — тепло, на столі — страва. Ось — українське сало. Тут, на Україні, вміють робити сало. Ти його любиш. Це вино з ваших садів. Ось білий хліб, яблука, груші. Це ж все ваше. А ось на столі стоїть пляшка венгерського вина. І сам капітан Роберт Генке—ти знаєш, хто він?

— Ти знаєш, який то є німецький офіцер? — запитав Генке. — Ти могла бачити тут, на своїй Україні, таку людину? Ти знаєш, яка кров тече в мені?

Вона не розуміла всіх його слів. Вона стежила запаленими блискучими очима за його рухами, бо боялась їх.

Генке посміхнувся. Йому здалось, що він зрозумів німий погляд оцих блискучих очей. Гаразд! Коли так, він знає, як діяти. Він пішов у куток хати й вийняв спід лави валізу.

— Ось, дивись, дівчино: це—коралі. Вони увібрали в себе жар південного моря й колір згасаючого сонця. А це перстень з щирого золота. Поглянь, як воно горить! А камінь на персні, як вранішня зоря. Ось — намисто. Це — бурштина. Ось пляшечка з олією троянди. Ти чула про далеку Італію, про Флоренцію й Неаполь? Ну, бери собі ці коралі.

Роберт Генке хотів почепити разок коралів на шию дівчині. Але вона схопилась, махнула рукою й червоні зернята посипались по долівці...

— Ти так! — просичав Роберт Генке. — О, ти дуже дика, а крім того, зла. З тобою треба діяти інакше.

Він почав вкидати речі в валізу...

Широко розплющеними очима Марія глянула по хаті. Нікуди не втекти. Під вікном чути кроки, — там ходить вартовий. Вона поглянула на стіл.

— От і добре, — сказав Генке, вважаючи, що дівчина вирішила випити. — Нарешті! Бери! Пий!

Марія дивилась не на вино: вона побачила на столі ніж, яким вони раніше краяли хліб. Ніж Ставничих, зроблений з найкращої сталі в місцевій кузні. Довге, блискуче лезо, дерев'яні з груші колодочки. У неї ще дужче заблищали очі. Оце й буде її порятунком. Схопити цей ніж, і бити, бити його.

— О, яка ти! — прошепотів Генке. — Ну, пий!

Він ступив крок уперед. Коли б він зробив ще один крок, Марія кинулась би до столу і схопила ніж... Але в цей час недалеко в селі почувся вибух.

Генке здригнувся і завмер на місці. Став блідий, витягнувся. Ближче, на вулиці почулись постріли. Генке сполохано кинувся до ліжка й вийняв снід подушки „парабеллюм”. Пролунав ще один постріл біля хати. Генке вискочив у сіни.

В хаті нікого не було. Немає офіцера. Рідна хата порожня. Марія, немов не вірячи собі, ступила в тиші по хаті. Торкалась вікон, стільців, притулилась до печі. Холодна піч. Ні, ні, в ній ще є крапелька тепла. Рідна хата! Яка вона була тепла, привітна...

А зараз треба тікати звідси. Тікати, поки немає офіцера. Марія кинулась до сіней. Там було темно...

Але з темряви вийшов і штовхнув її назад в хату німецький солдат.

8

Роберт Генке повернувся назад не скоро. Його привели солдати під руки. Кулею йому подряпало шкіру на нозі.

Історія з вибухом і пострілами була дуже проста. Хтось із німецьких солдатів дістав бомбу, щоб глушити рибу в Росі. Бомба вибухнула, коли солдат ніс її по вулиці, і солдата розірвало. Почувши вибух, німецькі пости відкрили стрілянину з гвинтівок, бо думали, що до села заскочили червоні. Постріляли й затихли. Однією, німецькою кулею був поранений Роберт Генке.

Але він у той час, коли полковий лікар Оффен перев'язував йому ногу і коли потім його вели під руки до

хати Ставничих, міркував інакше. Він вирішив ранком другого дня подати рапорт по інстанції про те, що вночі до Корсуня залетіли червоні. Один солдат забитий. Сам він поранений. Наскок відбито. Червоні з великими втратами втекли за Рось (трупі вбитих вони, очевидно, забрали з собою). Далі Роберт Генке вирішив узяти з села контрибуцію живими людьми, чого вимагало командування. І, нарешті, капітан вирішив, щоб цілком виправдати смерть німецького солдата, для остраху населення когось повісити чи розстріляти. Захоплений цим планом, він навіть забув про дівчину в хаті.

Переступивши поріг, він побачив її. Марія стояла біля печі.

— Ти тут? — запитав Генке.

— Вона хотіла тікати, — доповів Отто. — Але я її не пустив.

— Тікати? — крикнув офіцер. — Ти думала тікати?

Вона дивилась на нього сповненими жаху й ненависті очима. О, як вона надіялась, що постріли не марно пролунають вночі в Корсуні. Як вона хотіла його смерті!

— Українка! — прошепотів капітан, сівши на лаву. — Проклятий народ, проклята нація. Чого ти так дивишся на мене?

Убити цю дівчину? Ні, він не хотів її вбивати, не зламавши опору. Генке завжди порівнював людину з пляшкою вина. Він випивав вино, а потім викидав пляшку. Йому не вдалося сьогодні розпити пляшку вина, але він зможе випити його пізніше.

— Виведіть її! — крикнув Генке. — Нехай вона поживе цю ніч!

Отто вигнав Марію в сніи і щосили — роздратований і злий — штовхнув її з порога в пільму.

Вона вдарилась головою об камінь, що лежав серед двору, і зацімліла непритомна на землі.

9.

З штабу дивізії наказували, щоб батальйон Генке був готовий виступити далі. Зупинка в Корсуні мала бути коротка. Роберт вирішив кінчити справи якнайшвидше.

Опівдні по хатах Корсуня почувся плач: німецькі солдати забирали дівчат. Капітан наказав узяти дев'ять молодих, здорових дівчат. Українські дівчата поїдуть до

Німеччини. Їх взяли силоміць і замкнули в льоху біля школи.

Коли Генке доповіли, він сказав.

— Дев'ять є? Добре. А десята буде дочка хазяїна. Так, так! Та, що тікала вночі. Вона там, у стодолі.

За кілька хвилин у дворі почувся крик. Капітан відчинив вікно і прислухався: він хотів почути плач дівчини. Але плакала не вона: квила й голосила її мати. Якийсь дивний, всипаний словами стогін.

— Зіронько безталанна! Куди тебе забирають, зіронько?!

Генке взяв словничок і почав шукати, що означає слово „зіронька”.

— Покинь, не плач, — говорив Ставничий. — Мовчи. Заради неї підум.. Мовчи.. Підум просити.

Генке почав шукати в своїй книжці, що означає „просити”.

Мати затихла. Офіцер незадоволений відступив од вікна. В сінях почувся голос Ставничого.

— Пустіть! Та пустіть же! — задихаючись, говорив він.

Його не пускали. Він силою відчинив двері, і несучи на плечах двох солдатів, ввалився в хату. Зупинився на порозі, немов крізь туман, подивився. Побачивши офіцера, що вже сів за столом, Іван ступив до нього.

— Пане офіцере! — крикнув старий. — Ну, нехай я.. однаково — кончина. Навіщо ж забирати дочку?

Генке поглянув на діда, що стояв перед ним. На щоці у старого блиснула сльоза. Чому плаче цей український селянин? У нього ніхто не забирає життя.

— Вона — дитина, — продовжував Ставничий. — Сімнадцять тільки літ. На чужині загине. Змилуйтесь, пожалійте. Ось я нікого нічого не просив. А зараз молю...

Роберт Генке поцікавився, що визначає слово „молю”.

Він знайшов це слово в своїй книжці і голосно, на всю невелику хату, засміявся. Селянин має дочку і просить за неї. „Молити” — це просити. Але даремно думає селянин, що дівчина належить йому. Її побачив Роберт Генке, а він не випускає нічого з своїх рук: він випиває пляшку вина до денця. Ця дівчина не належить йому сьогодні, але належатиме колись.

Ставничий почув сміх і побачив обличчя офіцера. Він зрозумів — Марії не буде пощади.

Суворий стояв Іван Ставничий серед хати.

— Чого ж сміятись? — промовив він. — Хіба я що смішне сказав? Я ж про дочку, про Марію. Батько я! Чого з нас сміятися?

А Генке все сміявся.

— Смієшся? — крикнув Ставничий, похитуючись на ногах. — Тобі смішно, що в мене серце кров'ю обливається? Говорити? А що говорити? Добре! Ти нашої мови не розумієш, так може відчуєш, що говорить мое серце. Слухай! Ти вбиваєш наших дітей. І мене ти вб'єш. Ти забираєш все в нас. Але пам'ятай — не здобрувати й тобі. За все віддячиться. Будь проклятий, кате!

Генке не розумів мови селянина. Але він відчував, що то страшна, образлива мова. Кричати на нього — німецького офіцера?

— Генуг! — сердито крикнув капітан. — Виведіть його! Замкніть. Годі!

Кілька солдатів кинулись до старого. Ставничий пручався, бо горіла душа, ненавистю кипів. Нехай вони хоч крихту почують.

Марія з торбинкою в руках стояла біля хати. Коли батька вивели, вона докірливо сказала:

— Навіщо ви, тату? Нічого не допоможе. І кров у вас на голові. Били вас?

Батько поглянув на солдатів, що тримали його за руки. Вечоріло. Марія була одягнена, як у дорогу. Синя спідничка, кохта, чоботи. На голові шаль. Суворя, зосереджена.

— Підете, підете ще,—прохрипів він до солдатів.— З дочкою хоч попрощаюсь

Щоб стримати потік сліз, вона примружила очі.

— Маріє!-крикнув він.— Не плач. Не треба плакати. Все мине. Життя ще буде. Прощай!

Два солдати кинулись до Марії і потягли її до воріт. Вона безнадійно плакала.

— Не забувай, дочко! Не забувай!

Старого потягли до стодоли. Здалеку долетів крик Марії. І обірвався...

Над Корсунем пливли смутні звуки дзвону.

— Чого б то? — сказав Ставничий. — Давно не дзвонили. Вийшов би поглянути, так стодола замкнена.

Вони з старою довго слухали, як пливе над селом луна дзвону. Не говорилося.

— Ну от і йдуть...

Двері відімкнули німецькі солдати. Один ступив на тік, показав на старого.

— Виходь! Ти!

Під засторонком стояла розгублена, бліда дружина. У неї дрібно смикались губи. На голові була чорна, як на жалобу, хустка.

— Бач, Домно! — сказав Ставничий, а рука біля шиї, немов заважає щось говорити. — Ти не бійся. Я повернусь. От побачиш...

Помовчав — і махнув, як зламанною стеблиною, рукою.

— А ти не плач. То все даремно. Дай я тебе тепер поцілую.

У дворі солдати почали мотузком в'язати йому за спиною руки.

— Навіщо? — запитав він. — Від вас не втечеш!

З хати вийшов капітан. Нога заніміла. Приходив уже лікар. Все гаразд: трохи подряпана шкіра, кілька днів — і затягне. Генке поснідав і був у доброму настрої.

І надворі стояла година. Теплий осінній ранок. Дзвін лунає над селом. Генке схилився до всипаних рососою квіток під вікном хати; вони були пухкі й холодні, як сніжки. Генке зірвав червону, тугу й велику, мов м'яч, жоржину. Тримаючи в руках квітку, він дивився, як солдати ведуть із стодоли Ставничого.

Генке ждав. Напевне український селянин, дійшовши до нього, впаде на коліна. Він же розуміє, чому лунає над селом дзвін і куди ведуть його солдати. Може Генке подарує йому життя? А потім скаже Марії, як урятував її батька...

Ставничий ішов дуже поволі. Солдати зупинились проти офіцера. Зупинився й він. Чого хоче від нього прилизаний, вгодований офіцер? Щоб він — рядянський чоловік Іван Ставничий — упав перед гітлерівцем на коліна? Ні, не діжде! Для дочки просив. Досить того, що

було вчора. Сміх офіцера й досі дзвенить в ушах. Побачивши його на колінах, німець може й дасть відпустку від смерті, але за годину однаково забере життя. Ні, для себе він нічого не проситиме!

— Прощай, рідна хато! Прощай, Домно! — Сльоза викотилась з очей старого і поповзла по щоці. Руки були зв'язані. Довелось змахнути головою, щоб та сльоза впала на шпориш. Він одвернувся від офіцера.

— Собака! — прохрипів Генке. — Ведіть його і розстріляйте.

Ставничий переступив перелаз. За ним, гупаючи черевиками, стрибнули два солдати. Офіцер довго стояв на причілку. Ставничий не обертаючись почвалав вулицею. Генке пожмакав і далеко кинув жоржину. Пелюстки її розсипались по траві.

Два солдати, гадаючи, що Ставничий сам обере найкоротший шлях, пішли позаду, почепивши на плечі автомати. Босий, з непокритою головою, із зв'язаними за спиною руками, збиваючи ногами цілинний порох, — Іван Ставничий простував серединою вулиці.

Це бачили люди з хат. І дзвін тужив над селом. Німці наказали людям іти до річки. Так от чого це! — Іван Ставничий пішов! Дивіться он він, із зв'язаними руками, босий! — Люди відчиняли хати. На вулицю виходити було страшно, і вони йшли до річки левадами. То тут, то там ворушилось всипане ягодами гілля калини.

Ставничий ішов серединою вулиці: це був вторований його батьками шлях. Так ходили вони — на поле, щоб здобути хліб щоденний, до Росі, яка їх напувала, до цвинтаря — на вічний спочинок.

Легкий вітрець віяв над Корсунем. Як червінцями, був всипаний жовтим і червонокуватим листом шлях. Пройшли парком, звідки крізь мереживу листу, як крізь розірвані рибальські неводи, видно було Рось. Здалеку чувся її гомін, немов хтось перебирав струни. Ставничий прямував до найвищої скелі, яку прозивали „Лобом”.

Він зупинився край урвища. За сивиною водоспадів і хвиль, внизу чорніло каміння, а за камінням голубіла широка затока.

Ставничий глянув у бік Корсуня. То тут, то там в кущах стояли люди. А під „Лобом” — два солдати. Вони

поспішали, але в одного заїло затвор. Він тягнув його щосили, але ніяк не міг поставити на бойовий...

— Прощайте! — крикнув Ставничий до курсунців, що стояли в кущах.

Він одвернувся від німців і став лицем до Росі. Знизу тягло теплом і здавалось, що річка простягає до нього руки. Струмки між камінням і водоспади дзвеніли, немов щось казали до нього. За високих круч вставало сонце. Тепле сонце.

Іван поглянув просто на нього. Коли подивитись на сонце, а потім заплющити очі, воно ще довго горітиме в очах. Нехай спіить: це — востаннє!

Небога Ставничого Катря пішла до Росі по воду. І в Зароссі німці вигнали всіх з хат; люди тулились в столах і просто в кущах. Куди не ступи — горе перед очима.

Побачила Катря Рось, почула дзвін по той бік і відразу забулась. Берег всипаний камінцями — круглими, як велике намисто, довгими, схожими на обламані пальці велетнів. І яких тільки кольорів немає. А нижче — вода. Дріжить, міниться, дихає парою. Дрібна рибка з блискучими, як намистинки, очима підпливає до каменя. Катря забрела у воду — свіжа, аж сироти на ногах повиступали. Розмахнулась відром, набирати — так одразу вповні.

Набравши, почула крик: „Прощайте“. Розігнулась, поглянула на другий берег — там на „Лобі“ стоїть дядько — Ставничий.

— Дядьку Йване! — гукнула. — Добрий ранок вам! Вийшли погуляти? Ой, як же гарно на Росі! А чого це у вас дзвонять? Чи не ви ото кричали?

Дядько мовчав. І був він не такий, як завжди. Час ранній, а голова чомусь непокрита. Босий, а завжди ходить в чоботях. І рук не простягнув до небоги, тримає їх за спиною, мов не пізнає її.

— Дядьку Йване! Що це з вами? — вдруге гукнула Катря.

Відро здригнулось у руці і вода з нього полилась у річку. Щось немов промовив дядько. А може й ні? Далеко.

В цей час почулись постріли по той бік „Лоба”. Спочатку з однієї рушниці, далі, немов наздоганяючи її, — з другої. Іван Ставничий здригнувся, зломився в спині і головою вперед, як білий камінь, полетів униз.

— Що це? — крикнула Катря. — Що це?

Відро крутнулось між камінням, набралось вповні, і, розгойдуючись, зникло в глибині

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1

Поїзд зупинився. Двері вантажного вагона поповзли набік. У вагон бризнуло денне світло і вдарило знадвору повітря.

Кілька десятків юнаків і дівчат кинулись до дверей. Примружуючись, здригаючись, вони, як рослини на світанку, тяглись до світла. Бачити сонце й дихати свіжим повітрям їм доводилося так давно-давно, ще на Україні. Куди завіз їх поїзд? Їхали ж сім днів. Що робиться там, за дверима?

З вагона нікого не випускали. Та й біля дверей боязко було стояти: внизу стовбичив німецький солдат і щось сердито вигукував. Що і до кого він кричав — ніхто не знав: чужа мова. Кричать і кричать, гримають і гримають.

Аж ось солдат, знову зиркнувши на папірця, якого тримав у руках, сердито крикнув, уже голосніше:

— Марі Стефаніча... Марі Стефаніча...

Почувши своє перековеркане прізвище, Марія зрозуміла, що він шукає її. Вона зіщулилась і відступила в куток, де було темніше. Всі у вагоні, здавалось, відчули, що Марії з Корсуня загрожує небезпека і оточили її колом.

— Марі Стефаніча... Стефаніча... — кричав далі солдат. Але з вагона ніхто не озивався і він сам почав підійматись по драбинці. Ось грюкнули його чоботи у вагоні.

Марія побачила обличчя солдата. Вона пізнала його. Це він ловив її вночі в степу за Корсунем, він привів її тоді до офіцера...

І солдат побачив її. Він хитнув головою, мов докоряв дівчині, що примусила його так довго ждати й шукати її.

— Іди! За мною! — пальцем показав він.

Марія глянула на юнаків і дівчат, які були у вагоні. Їх ніхто не чіпає. Чому тільки її кличе солдат? Куди поведе? Горе — так горе гуртом, смерть — так разом і вмирати легше.

Ніхто нічого не знав. Ніхто не міг допомогти. Юнаки й дівчата стояли засмучені. Вони ще недавно були людьми: в Корсуні, в Городищі, Черкасах, Смілі; мали рідні хати, батьків, братів, сестер. Тоді в їхніх очах світилась радість, на устах бриніла пісня. Тепер вони не знають, куди їх повезуть і що з ними зроблять. Всі у вагоні розступились, коли Марія пішла з куточка.

— Торбинку свою візьми, — сказала одна дівчина.

Марія взяла торбинку. Вона відчувала на собі німі погляди багатьох очей. У дорозі ж вона всіх підтримувала: „А може, може, подружки?“ Треба щось, хоч одно слово сказати їй тепер. Вона зупинилась на дверях.

— Прощайте! Навіки прощайте!

— Прощай, Маріє! Ні, не навіки! Побачимось!

Якась дівчина голосно плакала. На одній ноті, мов знайшла співзвучний своїй душі голос і боялась його втратити. Марія турбувалась, що їй сама так заплаче. Поспішаючись, вона стрибнула з вагона. Двері зачинились. Паровоз дав гудок. Ніхто його не зустрічав і не виряджав на станції. Брязкаючи буферами, сердито скрегочучи на стиках, він рушив далі, на захід.

2

Невелика станція, на якій вони вийшли, була забита ешелонами. На площадках вагонів, під сірими чохлами, стояли гармати, блищали автомобілі, ревла худоба, громадились стоси лантухів із збіжжям. Все навколо шуміло. Між вагонами ходили німецькі солдати, жінки в барвистих, пов'язаних на маківках, хустках, залізничники. В кінці колій стояв вокзал — невеликий двоповерховий будинок з вивіскою на фасаді. Силкуючись, Марія прочитала готичну в'язь літер „Яуер“ Щось звіряче було в цій назві.

Зараз же за станцією починалось місто. Від заходу лилось червоне світло. У місті багато будинків були вкриті червоною черепицею. Попід парканами цвіли якісь червоні квіти. Марії здалось, що все оце німецьке

місто залито кров'ю. Вона навіть подалась назад, як перед примарою...

— Ну, ну, ходім! — сказав солдат, запаливши цигарку.

Він попростував пероном, а далі — довгою вулицею, що тягнулась від станції.

Марія, стискуючи в руках торбинку, ішла за ним.

Коли раніш вона з Корсуня приїжджала до якогось міста, їй подобалось дивитись на будинки, у двори, зазирати в очі людям, пізнавати їх настрій.

Широка, довга вулиця тягнулась перед ними. „Гітлерштрассе“, — прочитала вона на розі. Будинки під гостроповерховими дахами праворуч і ліворуч. Червоні, рожеві, жовті об'яви на високих парканах.

Вулицею йшло багато німців, німкень. Вони навіть між собою не розмовляли. Марія чула тільки тупіт їхніх ніг. Минули ще дві вулиці, і, нарешті, спинились на околиці.

Солдат зупинився біля будинку за високою огорожею і грюкнув у хвіртку. Ніхто не озвався, тільки цеповий пес почав кидатись на подвір'ї. Вони ввійшли в двір. Поглядаючи на пса, солдат попрямував до будинку праворуч. Будинок був великий, також вкритий червоною черепицею, з широкими вікнами. Піднялися сходами ганку, повитого виноградом, і зайшли до кухні.

Їх зустріла літня, висока й повна жінка з сивим волоссям і набагато старіший від неї, беззубий, з великими щелепами, лисий чоловік, що час від часу без усякої причини сміявся.

— Гер Віллі Генке? — запитав солдат у чоловіка.

— Я Генке. А що?

— Ви — фрау Берта? — звернувся солдат до жінки.

— Так, — гордовито відповіла фрау.

Солдат подав їй листа.

— Майн гот! — скрикнула фрау, розірвавши конверт.

Віллі, це лист від Роберта, з фронту.

Марія глянула, куди привів її солдат. Це була кухня. Велика піч у лівому кутку. Біля печі — полиці; на них багато посуду. Посеред кухні стіл під блакитною скатертиною. В кутках — шафи, і в них теж посуд: чарки, келехи, мисочки. На стінах — рушники, без мережок і узорів. Написи і написи. На стіні просто в темній рамці пор-

трет: стиснуті губи, товстий ніс, сердиті очі й чуприна, що спадає на лоба.

„Мабуть, він”, — подумала Марія.

Фрау Берта й Віллі Генке, не звертаючи уваги на солдата й Марію, вголос читали листа.

„Дорогі батьки, — писав Роберт, — в доброму здоров’ї й настрої я перебуваю на східному фронті. Ми невпинно посуваємось вперед. Я живу в тихому селі, спочиваю для дальшої боротьби. Посилаю вам подарунок з України — дівчину Марію Ставпичу. Українці звичні до найтяжчої роботи, і ця дівчина буде корисна в нашому господарстві. Поводьтесь з нею суворо, бо вони всі ліниві й зрадливі. Ваш син Роберт Генке”

Віллі Генке голосно засміявся.

— Подарунок з України! Яка чудесна душа у хлопця.

— Прочитай уважніше листа, — відказала фрау Берта. — „Вони всі ліниві й зрадливі”. Щоб не було клопоту з цим подарунком!

Тоді фрау Берта поглянула на солдата, що привіз подарунок з України.

— Може ви стомилися з дороги і спочинете? — запитала вона. — Може будете їсти?

— Ні, дякую, я сам з Яуера й поспішаю додому.

— Я розумію, — сказала фрау. — О, родина, діти — це така радість! Не можу затримувати.

Солдат попрощався.

— І пан Роберт, — запитала, проводжаючи солдата, фрау Берта, — більш нічого, так таки нічого й не передавав?

— Більш нічого, — відповів солдат. — Тільки оцей, — він засміявся й собі, — подарунок...

Він козирнув і пішов на Гітлерштрассе.

Фрау Берта і Віллі Генке знову перечитали листа і про щось швидко заговорили між собою. Хоч як дослухалась Марія, вона не могла дібрати, про що у них іде мова.

— Оригінальний хлопець, — сказав Віллі Генке. — Тож і вигадав таке: дівчина — подарунок...

Вони поглянули на Марію, що тулилась біля дверей. Фрау Берта обвела її поглядом з голови до ніг. Дівчина стояла бліда, стомлена, не випускаючи з рук торбинки з харчами.

— Пхе, — промовила фрау Берта, висловлюючи цим своє невдоволення з огляду. — Іди сюди, ближче, — наказала вона дівчині.

Марія ступила вперед. Ступила так тихо, що не чути було й кроків. Пімець і пімкєня довго й пильно оглядали її. Далі фрау Берта рухами показала, що дівчина мусить роздягнутись.

Марія запитала — не словами, а тільки переляканими очима: „Навіщо? Тут же є чоловік?”

Але Віллі Генке задоволено хіхікав, а фрау Берта хитала головою й наказувала: „Роздягайся, роздягайся!”

Марія зняла свою спідничку. Фрау взяла її в руки, пожмакала й шпурнула набік. Далі Марія скинула, вірніше фрау здерла з неї кохтинку. В кухні було холодно, дівчина стояла в самій сорочці, але вся пашіла.

Фрау Берта оглянула й кохтинку, кинула її набік й показала на ноги. Нічого не розуміючи, дівчина переступила з ноги на ногу.

— Дурна! — крикнула фрау. — Скидай чоботи. Ну, скидай же!

— Скидай! — заверещав і Віллі Генке.

Марія мусила зняти батькові чоботи. Віллі Генке помацав передки й халяви і постукав зігнутим пальцем по шкіряній подошві.

— Справжня шкіра, — задоволено сказав він. — Подвійна подошва!

— В господарстві знадобляться, — посміхнулась фрау.

Марія не знала, чим захоплені господиня і літній чоловік. Вона стояла серед кімнати, думаючи нащо її роздягли і що з нею робитимуть далі.

Фрау викинула в коридор Маріїн одяг і звідти ж принесла інший, дала його дівчині й наказала одягатись.

Цей одяг раніше, видно, хтось носив. Тут були спідниця з мішка, кохта з ряднини й дерев'яні черевики. Одяг був брудний, на кохті в двох місцях запеклася кров, чийсь пальці зробили на ряднині кілька латочок. Щоб швидше кінчився огидний огляд, Марія одяглася. Їй здалося, що все її тіло враз обгорнула цупка кора.

— Ходім! — сказала фрау.

Грюкаючи черевиками, Марія пішла за нею.

— Тут моя торбинка... з харчами, — промовила вона.

Фрау Берта поглянула на торбинку й замість відповіди показала на двері.

Вони перейшли в присмерку двір і попрямували до сараю. Біля сараю лежав великий чорний пес на цепу. Побачивши Марію, він звівся на ноги й сердито загарчав. Фрау показала на двері сараю біля собачої будки, і Марія зрозуміла, що їй треба йти туди. Але як минути проклятого пса? Він казався на цепу так, що очі його наливалися кров'ю.

— Чого ж ти стала? — крикнула фрау. — Туди йди, туди!

Марія пішла. Пес був так близько від неї, що вона чула його гаряче дихання.

Ось і сарай. Фрау ступила туди слідом за нею. Марія поглянула на закамарок, куди вони зайшли. Стіни, маленьке віконце вгорі. В куточку — зроблений з мішкови́ни тюфяк. Хтось спав раніше на цьому тюфяку, на мішковині так і збереглися обриси людського тіла.

— Тут ти житимеш, — сказала фрау, стоячи на порозі. — Поруч — пес. Рекс! Рекс! То злий пес. Він нікого не впустить сюди. Він тебе охоронятиме. Я прийду вранці.

Фрау подумала й ткнула себе пальцем у груди.

— Іх... — фрау Берта. Повторюй — фрау Берта... Фрау Берта. Там, — вона кивнула головою на дім, — герр Віллі.. герр Віллі Генке.

Марія не добрала, що говорила фрау, крім того, що її ім'я — фрау Берта.

Фрау Берта не виходила. Її цікавив подарунок з України. Дівчина, мабуть, хоче їсти? Дівчині, напевно, холодно? Вночі буде ще холодніше. Чому ж ти мовчиш, чому нічого не просиш?

Марія нічого не просила. Вона нічого не хотіла. Їй було однаково.

Мовчазна й розгублена стояла вона в куточку сараю. І навіть не дивилась на фрау.

— О, — сказала фрау, — це — подарунок!

Вона зачинила двері і пішла до будинку.

3

Марія лишилась одна, на самоті. Вона була дуже стомлена з дороги, і як тільки фрау вийшла, сіла на тюфяк.

В її свідомості пропливло рідне село, батько, мати. Де вони, що з ними тепер?

Сім днів і сім ночей везли юнаків і дівчат з України в задушливому вагоні. За якимись непомітними ознаками, вони вгадували, що їдуть Україною, рідною землею.

Потім почалась Німеччина. Чужа, дерев'яна мова, брязкіт і грюкіт, заграви просочувались у вагон крізь загразовані вікна.

Однієї ночі, коли поїзд зупинився на якійсь німецькій станції, хтось у тиші вагона почав пісні про Дніпро, який реве і стогне, по якому, мов гори, ходять хвилі. Пісню підхопили й вона полилась — дужа, безкрая. І раптом за стіною вагона пролунало кілька пострілів. Ольга Кривенко в пільмі схопилася за груди й скрикнула: „Нічим дихати, дайте води, подружки!“ Поїзд пішов далі, Ользі давали воду, але вона була їй вже непотрібна. Два дні лежав труп її у вагоні, а тоді вночі зайшли німці й викинули за ноги. Поїзд пішов — чах- чах- чах...

Марія підняла голову. Зовсім звечоріло. Сині сутінки обгорнули її закамарок. Порожньо, холодно. Одна. Тепер уже поїзд не піде далі. Отут їй бути весь час. Тут!

Вона не знала, хто такі її теперішні хазяї, але зрозуміла, що годі ждати від них добра. Певне просили прислати їм наймичку з України. Господар — страшний, все сміється і сміється. Чому? А фрау Берта з сірими очима — о, вона замучить її! Спав же хтось на оцьому тюфяку, одягав цей одяг; де та дівчина, що жила тут до неї? Може лежить десь близько, в землі..

У Марії було дуже мало сил. А коли ці останні сили зникнуть?

— Тікати, — промайнула думка, — тікати будьщо!

Дівчина схопилася з тюфяка й одчинила двері. На дворі все сховалося вже у вечірній імлі. Але зараз же за порогом вона побачила морду пса, що сердито гарчав. Двері закамарка були незачинені, але пес був на дроті. Із закамарка не вийти...

4

Коли перший промінь пробився крізь щілинку в дверях, Марія знову оглянула приміщення, де вона провела ніч. Удень воно мало ще жалюгідніший вигляд: голі стіни, павутиння в кутках, малесеньке віконце вгорі, брудний тюфяк.

Дівчина глянула й на одяг: дерев'яні черевики, спідниця, кохта. Але на лівому рукаві кохти вона помітила те, чого не бачила вчора — жовту опаску, на якій було вишите слово „OST“.

Марія вивчала у школі німецьку мову і знала чимало німецьких слів; зрозуміла й це слово. Це — тавро, яке вона, як тварина, мусить тепер носити. Дівчина зі сходу. Їй стало гидко опаски і захотілося будьщо здерти її з рукава. Та жовта ганчірка була пришита міцно, на-завжди...

Марно мріяла вона минулого вечора про втечу: нікуди не втекти, нігде не сховатись. Куди не піде — всюди знайдуть, повернуть. І навіть якби добилась додому, то було б ще гірше: загинула б не тільки вона, а й батьки...

Раптом двері відчинились. На порозі в потоці світла стояла фрау Берта. Вона тихо підійшла до сараю. Дівчина напевне спить? Вона ж так стомилася з дороги. О, фрау Берта розбудить її...

Але Марія схопилася, як тільки відчинились двері, байдуже промовила „добридень” і стала в куточку.

Фрау дивилася на дівчину.

— Виходь, — сказала вона. — Сюди.

Фрау Берта зупинилася серед двору. Віллі Генке вийшов на ганок і задоволено посміхався.

— Сніданок... Сьогодні в тебе буде добрий сніданок! — Ти мусиш працювати. Ти мусиш багато-багато працювати. Потім снідатимеш. Ось граблі, лопата, віник. Треба прибрати двір. Тут все повинно бути таке чисте, як долоня моєї руки. Ну, починай.

І фрау пішла до ганку.

Марія взяла в руки граблі й лопату. О, які вони важкі! А держално лопати шерхке, колюче.

„Що це робиться?” — думала вона. — Чужий двір. За високою огорожею гомонить місто. Біля будки лежить і стежить за нею скляними очима пес. На станції тужить паровоз. Прийшов поїзд з України чи рушає на схід?

З України! Торкнулась граблями землі. Така ж земля, однакова. Трава всипана росою. Велика, як сльоза, роса. Отак, мабуть, лежить роса і в їхньому дворі, в Корсуні. І камінчики на доріжці кругленькі, як над Россю. І травиця, і мурашки долі...

Марія гребла двір Генке і згадувала свій двір, батька, матір, стежку від хати на леваду, квіти біля хати, калину над ровами на леваді.

Фрау Берта не скоро вийшла з будинку. Вийшовши, уважно все оглянула. Подвір'я було чисте, справді схоже на її долоню. Дівчина стояла серед двору й дивилась у далечінь.

— Тепер можеш снідати, — промовила фрау.

Марія не чула, що їй сказала фрау.

— Ти чуєш? Іди снідати! — повторила хазяйка.

Дівчина слухняно поставила на бік граблі, лопату й пішла за нею.

На ослончику в кухні стояла миска. В ній суп — вода й кілька зернят рижу. Марія взяла ложку супу й не стала більше їсти. Вдома собак кращим годували.

Поруч із мискою лежав шматочок хліба. Марія пізнала цей хліб: його учиняли, викачували і пекли материні руки. Це — хліб з торбинки, яку вона взяла з собою з України. Дівчина схопила в руки шматочок. Хліб черствий, від нього пахне знайомим димком. Від скоринки аж до спідки весь він у дірочках, немов дихає. Його наскрізь просвічує сонце. Рідний хліб!

Щось застелило очі. Попробувала рукою — мокра долоня. Ні, не можна плакати. Ось чути кроки фрау. Марія поклала хліб на бік. Вона не їстиме. Годі...

Фрау Берта вийшла з їдальні до кухні. Ну, як їсть дівчина? Певне, з'їла все і ще проситиме. Ліниві, о, вони багато їдять!

Але суп був цілий, а хліб лежав на місці.

— Це що? Ти чому не їла? — повільно вимовляючи кожне слово, запитала фрау.

Марія не знала, що відповісти. Стояла й перебирала кінчиками пальців крайок кохти.

— Розумію! — сказала фрау, і очі в неї заблищали. — Ти ще не хочеш їсти. У тебе ще нема апетиту. Це тому, що ти мало працювала. Ти мусиш більше працювати. Зараз ти підеш на город. У тебе з'явиться апетит. О, ти захочеш їсти!

Двір Генке був невеликий: будинок над вулицею, сарай навпроти, цементовий колодязь посередині і сад у глибині.

Але в цьому невеликому дворі було дуже багато роботи. Листок на доріжці? Ти куди дивишся, подарунок з України? Камінчик біля ганку? Коли це трапиться ще раз, ти не матимеш снідання. Реве корова? Хто ж, як не Марія, мусить стежити, щоб корова не ревла?

Крім двору, був ще сад в кінці садиби і город далі за садибою. І там Марія мусила працювати. Вона обкопала дерева на зиму, вивезла на город гній з корівника. Водночас треба було поспішати і на кухні, — відповідати за миски й каструлі.

Для господарства й кухні потрібно було багато води—сотні відер. Марія брала її з водогону біля будинку і носила з ранку до пізньої ночі: на кухню, худобі, в сад, в спеку на город, що був далеко, за садибою.

Фрау все робила повільно і спокійно. — „Марі, ти кінчила мити посуд? Іди прибирай у корів. Ти прибрала у корів? До вечора ще далеко — іди на город. Пам'ятай, грядки повинні бути, як пух. Ти вже повернулась з городу? Прибирай навколо хати”.

І Марія працювала від сходу до заходу сонця. День по дню. Лічила години — покинула лічити. Була надія — поволі вона вмирала. Де б не була, відчувала на собі погляд фрау Берти і скляні очі пса.

Птахи летіли в далину. Хмари пливли в голубому небі — не було їм упину. Невже вона ніколи не полетить отак на схід?

Фрау говорила: „Ось твоє місце, біля пса”. В усіх кімнатах Генке були маленькі килими з написами: „Бог з нами”, „Хазяїн і хазяйка — велика сила”, „Після доброї їжі — спокійний сон”. Ці килими також, здавалось, стежили за нею.

За подвір'ям Генке лежало місто. Це місто нагадувало людину в старанно випрасованому костюмі, чепурно поголену, чемну, ввічливу. Двір Генке стояв на околиці. Але й сусідні Фрідріхштрассе, Вільгельмштрассе були подібні до цієї вулиці. Однакові, одноповерхові будинки з гострими, критими червоною черепицею дахами. При кожному дворі — невеликий сад. Біля будинків — барвисті килимки з квітів.

Але Марія дивилась на місто і їй здавалось, що воно холодне, як залізо. Такі ж і люди цього міста. Тільки починало світати, на заводах, корпуси яких стояли над Одером, а деякі й під землею, чулись гудки.

Марія пам'ятала, як прокидались вони в рідному Корсуні.

Перегукувались сусіди, ділились новинами і думками, радостями, печаллю. Шумно було біля школи, кооперації, сільради, правління колгоспу. Радість життя, радість праці цвіла навколо.

В Яуері цього не було. Марія дослухалась, але не чула розмов. І фрау Берта, і Віллі Генке мало говорили проміж себе.

Вони знали звички одне одного, вгадували їх і виконували, як певну роботу. На роботу німці й німкені йшли в мовчанні, чітко відбиваючи кроки. Пізніше починалось життя в садах, на городах. І там було тихо. Ні веселого слова, ні пісні. Повз подвір'я іноді проходили солдати; ці співали. Але хіба то була пісня? Здавалось, що хтось тре один об один два шматки заліза. Проходили школярі.

Попереду йшов, одягнутий у військову форму, вчитель. Він був наскрізь військовий, у нього не було добрячих очей вчителя. Вчитель сердито кричав на школярів. А вони йшли за ним — однаково підстрижені, однаково одягнуті, і дивились в одну точку вперед.

5

Одного разу Марія побачила місто і його людей зблизька.

Віллі Генке запряг коня в екіпаж. Взявши батога, він сів на козлах; фрау Берта, як гриб, вимостилась під парасолькою посередині, Марії вказано було місце позаду. Кінь рушив.

Ще з ночі почався дощ. Він падав, перемішаний з снігом.

По бруку текли широкі, каламутні ручаї. Просто під Марією оберталися колеса і на неї ляпала грязюка. Але вона не могла навіть витерти чола, бо мусила, щоб не впасти, весь час триматись за задок екіпажа руками.

Зупинились край ринку. Віллі Генке лишився біля коня, фрау Берта рушила в натовпі між рядами. За нею з кошелю пішла Марія. Фрау довго стояла біля кож-

ного продавця й торгувалась за кожну марку, кожний пфенінг.

Коли дійшли до кінця ринку, Марія помітила гурт людей за колючим дротом. Туди, мов на яке видовище, невпинно входили і виходили німці та німкені.

Марія придивилась. За колючим дротом стояли, а то й просто сиділи на землі, юнаки й дівчата. Вони були дуже обірвані, на декому висіло саме лахміття. Видно було, що вони потрапили на ринок в Яуері після далекої дороги. В однієї дівчини поверх сукні був одягнутий хвартух, вишитий червоною і чорною заполоччю. На другій Марія загледіла мережаний рукав сорочки. Чоботи на юнаках були гостроносі, з довгими халявками в гармошку. Отакі хвартухи, сорочки, чоботи носять тільки в Обухові, Кагарлиці, в Корсуні. Серед ринку в Яуері, за колючою огорожею, стояли українські хлопці й дівчата. Їх продавали, як товар.

Фрау Берта щось кидала Марії в кошель. Марія нічого не помічала. Дивилась на юнаків і дівчат, що стояли на невідьничому торзі серед ринку і всім своїм виглядом, кожним скутим рухом, здавалось, питали: „Чого, за яким правом, нас, радянських людей з України, завезли до якогось Одера й кинули за огорожу?..”

Ось один німець, помацавши м'язи на руках дівчини з карими очима й оглянувши її кругом, наказав іти вперед. Дівчина поглянула на своїх подружок і хлопців. Хтось із них змахнув сльозу. Дівчина кинулась до гурту.

— Ком! — крикнув німець і штовхнув дівчину в спину. Вона, зігнувшись, обхопивши голову руками, немов її сік град, пішла поперед німця з ринку.

— А ти чого стала?—запитала фрау Берта у Марії.— Ти куди дивишся, я тебе питаю? Чого стоїш?

Мов у страхітливому сні Марія попрямувала далі в натовпі.

Фрау зупинилась знову, ще ближче до колючого дроту біля крамнички, де продавали каву. Крамничка стояла біля самої огорожі. Фрау почала доводити продавцеві, що їй потрібна тільки справжня ароматна кава доктора Кшейна.

Поки фрау торгувалась, Марія ступила ближче до огорожі. За дротом стояла знайома дівчина, простягаючи в дадану руки.

Бідна! Нещасна! вирвалось у Марії.

Полонянка здригнулась і обернулась на місці, не вірячи, що може зза дроту почути рідний голос.

За огорожею стояла така ж, як вона, дівчина. Хто була ця дівчина? Того полонянка не знала. Може вони разом ходили до школи, може разом бували на Росі, може одного дня вступали до комсомолу? Може вони ніколи й не зустрічались у житті? Однак, вони були рідні одна одній.

— Сестро! — вихопилось у полонянки.

Всі помітили несподівану зустріч двох невільниць. Юнаки й дівчата побігли до огорожі, обступили полонянку і самі простягали руки до дівчини, що стояла по той бік дроту.

— Ось! І у мене! І я! — кричала Марія, показуючи на рукав з тавром.

У цей час німець-вартовий пронизливо засвистав. Другий підскочив ззаду до полонянки й потягнув її вбік. Хтось рвачко схопив і потягнув назад і Марію. Вона спробувала оборонятись і — завмерла: перед нею стояла фрау Берта.

— Ти що? — закричала вона. — Про що думаєш? Чого стоїш? Це що? — вона показала пальцем на землю.

Марія зрозуміла, про що питає хазяйка. Фрау показувала на кошель, який лежав долі. Побачивши полонянку, Марія забула про все й випустила його з рук.

— Проклята дівчина! Підними його!

Марія мовчала. Вона підняла кошель і, хитаючись, мов у тумані, пішла за фрау...

Біля екіпажа їх ждав Віллі Генке. Він уже встиг випити у барі пива і сходив на пошту, що містилась у високому будинку навпроти ринку.

— Посилочка з фронту, сказав він фрау, показавши на обшиту полотном скриньку, яка лежала на дні екіпажа.

Фрау Берта взяла посилку, зважила її в руці й похитала головою.

— На цей раз щось дуже легка, — невдоволено промовила вона.

Хазяїн сів на козлах. Фрау Берта, тримаючи в руках кошель, як і раніш, вимостилась посередині. Марія ждала, поки вони сядуть, щоб зайняти й собі місце в задку над колесами.

— Ні! — рівним голосом сказала фрау. — Ти дуже перехвилювалась на ринку. Бач, і досі яка червона. Тобі треба пройтись. Це дуже корисно. Ти йтимеш за екіпажем.

Безпорадно дивлячись на ручаї, що неслись по бруку, стояла Марія. Навіщо іти по воді й грязюці? Але так сказала фрау. Віллі Генке уже торкнув коня.

— Іди! — крикнула фрау.

— Гей, іди! — зрозумівши намір фрау, гукнув і хазяїн.

Він махнув батогом. Екіпаж рушив з місця.

Марія пішла слідом екіпажем. Після першого ж кроку вона набрала повні черевики рідкої грязюки. Віллі Генке озирнувся й вдарив коня батогом.

— Так! так. — сказала фрау.

Колеса екіпажа почали обертатись швидше. Спід них летіла брудна вода. Марія побігла за екіпажем.

— Ха-ха-ха! — лунав разом з ляском батога сміх старого Генке. Фрау Берта теж голосно сміялась.

Мешканці Яуера зупинялись на тротуарах: що за дівчина біжить за екіпажем? Що робить сьогодні Генке, що живе за Гітлерштрассе?

„О! Це—OST! Більшовичка! До чого вигадливий цей старий Генке! Який веселий чоловік! І фрау Берта з ним!”

Лунав сміх: усі були захоплені незвичайним видовищем — змагання людини з твариною.

Марія спочатку помічала ці веселі обличчя й чула сміх, але потім усе зникло в сірій імлі. Рот і очі їй забивала смердюча грязюка. Вона чула тільки шум коліс і виру води, в який мусила бігти. Серце її розривалось від напруги.

„Тільки б не упасти! — думала Марія. — Витримати потік, що б'є в обличчя й груди“ Викинувши вперед руки, щоб не потрапити в колеса, вона бігла чимраз швидше.

Але що це? Її боляче вдарило в голову. Вдарило в руку. Ось почало стьобати все тіло. Вона обхопила голову руками. То німці, які щойно сміялись, кидали в неї каміння, тріски, все, що попадало під руку. Чи скоро подвір'я Генке? Невже зупинились колеса?..

У дворі фрау Берта, злізши з екіпажа, довго дивилась на заляпану грязюкою Марію. Скочив з екіпажа і Віллі Генке.

— Ну що? — промовила фрау. — Я ж тобі казала. Ти трохи пройшла і заспокоїлась.

— До чого ти вигадлива! — не вгавав Віллі Генке.

— Дівчина в Німеччині, — сказала зловтішно фрау Берта, — повинна мати пристойний вигляд. У тебе зараз добрий колір обличчя. Але мені не подобається, що ти заляпана грязюкою. Ти не вмієш ходити по вулицях і я більш ніколи не візьму тебе на ринок. А зараз обмийся і йди до хати. У тебе ще багато роботи.

Марія пішла до водогону, під стіною будинку. Спробувала, набираючи рукою воду, обмити ноги й чоло, але побачила, що так не обмитись. Вона підставила голову під струм води. Вода була крижана, але Марія не відчувала холоду.

Віллі Генке тим часом розпрягав коня. Це він завжди робив сам. Старий господар дуже любив коней.

— Упрів, — говорив він до коня. — Я думаю, то ж так бігти! Нічого, я тебе зараз погодую. Бідна скотинка!

Впоравшись, хазяїн зайшов до будинку. Фрау Берта вже сиділа і спочивала за столом. Марія мила посуд. Їй треба було напружувати всі сили, щоб фрау не помітила, як у неї тремтять руки.

— Як повільно ти все робиш, — звернулась фрау до чоловіка. — Де ж посилка?

Хазяїн дістав ножа і стьожку по стьожці почав розпорювати полотно на посилці. Це була скринька з форіри.

Рипнули цвяхи, один бік скриньки одскочив. Фрау кинулась до пакунку.

— Ти працюєш, як ведмідь, — сказала вона. — Дай я сама.

Вона почала викидати на стіл речі, що були в посилці.

Марія здригнулась, побачивши ці речі. Тримаючи склянку, вона підійшла до столу. І Віллі Генке, і фрау так захопилися пакунком, що не звернули на неї уваги.

Ось вони, подарунки: скатертина, на ній латочки. Одна — на ріжку, друга — посередині. Марія схопилась руками за груди: цією ж скатертиною вони накривали стіл удома, в Корсуні. І рушники поруч з скатертиною, їхні, корсунські рушники. Сама вишивала, власними руками.

Червоний виноград і чорний лист. Цей узор брала у Катрі з Заросся. Зелені листочки і голубі волошки — за цим узором ходила в зимову холоднечу аж до Городища. З рук дівчини випала склянка й розбилась. Мовчання в кімнаті обірвалось.

— Знову? — скрикнула фрау Берта. — Майн гот! Це вже друга склянка на цьому тижні. Все дорожчає й дорожчає. Не можу ж я купувати їх без кінця. Завтра ти не одержуєш харчів увесь день.

Марія прибирала з підлоги розбиту склянку. Одноково, чи їсти завтра, чи ні. Рушники, скатертина...

— Оцієї ганчірки можна було й не посилати, — сказала фрау. — Вся в дірках. Тільки місце в посилці займає.

Скатертина полетіла на підлогу.

— Але у хлопця все ж добрий смак, — продовжувала вона, милуючись рушниками. — Видно, що він уміє знаходити цікаві речі.

— Пішов у батька, — тягнувся й собі до рушників Віллі Генке.

— Ти, — байдуже звернулась фрау до Марії, — скажи, ці рушники виробляють у вас? На Україні?

— Не знаю, — промовила Марія. — Я не бачила ніколи таких рушників...

— Мабуть їх роблять руками?

Марія поглянула на свої руки. Вони дрібно тремтіли.

— Добра робота, — говорила фрау. — Мабуть, руками. Я їх сховаю. А оцю скатертину викинь... візьми собі. Ганчірка!..

О, коли б фрау Берта Генке знала, що то була за ганчірка!

День, як ніч. Це було сказано саме про цей день. Перед очима стояв ринок в Яуері. Як плакала дівчина-полонянка! Нещасна! Страшне горе жде її в Німеччині. А тут ще рушники й скатертина, немов лист із чорними марками з Корсуня.

Фрау Берта не дала вечеряти. Це — за розбиту склянку. Фрау каже, що життя все дорожчає й дорожчає. А життя Марії все дешевшає й дешевшає.

Та Марія й не хотіла їсти. Вона ждала одного. Ось, нарешті, фрау наказала:

— Спати!

Марія взяла скатертину і вийшла з кухні.

Двір був, як колодязь. Ішла вперед, а здавалось, що спускалась у цямрину нижче й нижче. Аж дихати стало нічим. Зупинилась, щоб не впасти.

Так от куди вона попала! Хазяїн і фрау Берта — батьки офіцера, який послав її на каторгу в Німеччину, який живе в Корсуні, в їхній хаті. Це про нього говорилося: „У хлопця добрий смак. Видно, що він уміє знаходити цікаві речі”. Хлопець катує її батьків на Україні; вона біжить за екіпажем старих Генке по вулицях Яуера. А ті, що йдуть по вулиці, кидають у неї каміння. Всі, всі вони однакові! Всі німці! Старі, молоді, чоловіки, жінки! Всі вони, як павуки, висотують кров. Ті — там, ці — тут. Однакові! Тут свище в повітрі камінь, десь на Україні свище куля...

Їй стало страшно. Страшно темряви, крапель дощу, що зривалися з неба, проклятої цієї, чужої землі. Вона притулила скатертину до грудей і кинулась до свого закамарку. Коли б хоч Рекс мовчав!

Вона не любила цього пса. Він був прикутий ланцюгом до сарая, охороняв німецьке добро. Але фрау відпускала його на ніч на дріт і він увесь час бігав попід сараєм. Він стеріг і її. Німецький, проклятий пес! Вона ніколи не озивалась до нього ласкавим словом, як уміла озиватись до звірят, квітів, трав.

Рекс може відчував цю неприязнь. Він дивився злими, в червоних жилках очима, коли Марія наближалась до будки, і завжди сердито гарчав, коли вона проходила до свого закамарка.

Але цього вечора пес мовчав. Видно було в темряві, як він лежить, одкинувши голову. Марія навіть подумала, чи не сталось чого з ним. Пес — старий. Рекс підняв голову й тільки застогнав.

У закамарку було холодно. Коли б крихітку тепла, коли б свічку, сірничок! Впасти на тюфяк, скрутитись, забутись, заснути. Щоб не стояла перед очима заплакана дівчина, щоб не виринали з темряви мережані рушники й латки на скатертині.

Але спати Марія не змогла. До закамарка долетів стогін. Вона схопилась і прислухалась.

„Це — Рекс. Що сталося з ним?“

Рекс стогнав щораз дужче. Коли пес може плакати, то це можна було б назвати одчайдушним собачим плачем.

Вона не могла лежати: ну чого він так стогне? Вийшла на двір. Там було темно. Дощ перестав, але натомість починався сніг. Вітер віяв зі степу за Яуером і котив хвилями колючий сніг. Вже встигла посіріти земля.

Рекс лежав, витягнувши голову на холодній землі, і дрібно тремтів.

— Рекс! Чого ти? Тобі холодно? А, розумію. Ланцюг давить шию? Я тобі послаблю ланцюга! Вона не визнає. Отак!

Вітер кидався хвилями снігу. Він проймав наскрізь тіло Марії. Зігнувшись, вона послабила ланцюг на шиї пса. Він дрижав усім тілом і тягнувся головою до дівчини.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

1

Марія забула, який у неї голос. Не заспіваєш на чужині. Однаково: зима, весна, літо, осінь...

І от одного разу вона заспівала.

Фрау Берта наказала:

— Чи вже помила посуд? До вечора ще багато часу. На город! На город! Вибирай моркву, проглянь капусту.

Марія пішла на город. Де б не бути, аби не в будинку, аби не відчувати на собі погляду фрау...

Невже минув рік, як вона тут? Тоді була осінь — і знову осінь.

Що тепер у Корсуні? Як батько, мати? Що робиться в корсунських степах і над Россю? Спека, парує річка, батько вийшов на скелю, приклав темну руку до сивої чуприни, дивиться на захід...

Марія дивилась на схід. Бабинє літо вилоє срібними питками по землі. Над степами в бік Одера дрижало мариво. Пахло спілою пшеницею, польовими травами. В небі висів жайворонок і щосили бив в срібний дзвіночок.

Сама не помітила, як заспівала:

Там, де Ятраць круто в'ється,
Рось спід каменя шумить...

Здивувалась — який же слабкий у неї голос. А колись, як співала в степу пісні, так линула вона за Рось, аж до Городища. Марія почне, Катря підхопить.

Там, де Ятрань круто...

Брела, тихо співаючи, по грядці, виривала червону моркву. Співай, співай, Маріє! Співай тихо — фрау не чути.

І раптом почула близько голос:

— Дівчино!

Сполохано глянула — під кущем за грядками сидить юнак. Бідно зодягнутий — сірий піджачок, розбиті черевики, військовий кашкет. Обличчя, як у мертвого, зеленкувате, гострі вилиці, губи запеклись. Тільки очі блищать. Що за юнак? Звідки він тут?

— Співай ще! — сказав юнак.

— Та ні, це я так, про себе, — відповіла вона. — Дуже було тяжко. От і заспівала...

— Видно, ти з України, — промовив він.

Вона не розгиналась і продовжувала виривати моркву, щоб часом фрау не побачила здалека.

— З України. А ти як пізнав?

— По пісні. У нас співають не так. Хороші пісні і в нас. Але не такі.

— А ти звідки?

— Я здалеку. З Смоленщини. Ти, мабуть, ніколи й не чула?

— Чому ж, чула. Це ж там, на сході.

Він важко зітхнув і сказав, показуючи на груди, винуватим голосом, немов просив вибачення у неї:

— На сході... А мені, мабуть, пропадати доведеться в оцій Німеччині.

Він поклав висхлу руку на землю. І рука, і земля були однакові на колір.

— Чого ти так? — відказала вона. — Навіщо помирати?

— А як жити? Подумай тільки. Додому, я прикидав, більш як тисяча кілометрів. А йти не сила.

Він помовчав. Марія не відривала від нього переляканих очей.

— Чому таке говориш?

— А що ж я скажу? — відповів він. — Чула Лейпціг? Бодай не чути! Ото аж там я був. А колись жив на

Ємоленщині. Село Зелений Ручай. Добре у нас там. Кругом ліси. Селижарівські. Дримучі. Ідеш літом — ягоди. Малина, костяника. Рідні люди, рідна земля. Одірвали від неї, погнали в Німеччину. Як же мені сидіти в тому Лейпцігу? От і втік звідти. Тоді в мене ще сили були. Думав — Німеччину одним духом перемахну — і вдома. Нічого не боявся. А вони піймали і замкнули до табору. Також біля Лейпціга. Ти чула про рай і пекло? Так це було пекло. Але я й звідти втік, доповз сюди. Та сили вже всі розтратив. А ні поворухнутись, а ні піднятись. От бач, лежу. А додому більш як тисяча кілометрів...

Марія збирала моркву. Коли близько не було моркви, вона підіймала бадилінку чи грудочку землі — і поволі випускала з рук.

— Тобі, мабуть, важко говорити?

— Задишка. І серце колотиться, як не вискочить.

— Тоді мовчи.

Та й нічого було говорити. Мало слів, а думати над ними можна цілий рік. День і ніч...

Юнак зі сходу, з рідної сторони. Знемігся, стомився, хворий. Трошки б оклигати, перепочити. Пішов би далі до Зеленого Ручая, до своїх лісів. Але в нього немає сили. І вона нічим не може допомогти йому. Сама живе під охороною пса, спить у холоді, їсть недогризки.

— Жити, кажу, хочеться, — промовив юнак.

Йй стало боляче й прикро: навіщо він так говорить? Немов прощається з світом.

— Ти й житимеш, — відповіла вона.

Взяла грудочку сірої землі й розчавила її між пальцями.

— Ти мусиш жити!

Поглянула навколо. На степ, що розстилався за Яуєром, на канали, що перерізували городи. То тут, то там видно кущі, окремі дерева. Над городами хмарою кружляли шпаки, падали десь на грядки і важко було добрати, де ж вони впали.

— Треба жити. І житимеш. Ось, — вона вийняла з кишені шматочок хліба, якого не з'їла в обід. — Ти поїж, тобі стане трохи легше.

— Навіщо? Ти сама, як тінь.

— Ні, ні, я знайду вдома ще.

— Вдома? — здивувався він. — Ти сказала — вдома?

— Ні, — зашарілась вона. — Який там дім... Отам, у хазяїнів у сараї.

І показала рукою на Яуер.

Потім заговорила зворушливо й тепло:

— Тобі треба підгодуватись. Хоч трошки. З'їж хліба. А пізніше поїж морковки. Вона дуже солодка. Я сама, коли голодна, їм її.

— А нащо? — скрикнув він. — Однаково.

— Ні, не однаково — тікати треба.

— Тікати... сил немає.

— Сили будуть, — рішуче сказала вона. — І я тобі поможу.

— Ти?

— Я.

Вона подивилась на дворище Генке. Там нікого не було. Але їй час уже було йти туди. Сонце схилялось до синього колодязя між двома золотими хмарами на заході. Стихали коники в травах.

— Тобі треба переховатись. Хоч недовго. Он, бачиш, розвалений сарай на городах. Там ніколи нікого не буває. Я стежила. Оцим рівчаком ти поповзеш туди. Там заночуєш. Завтра я знову працюватиму тут. Принесу тобі щось на дорогу. І ти підеш...

— Почекай. Навіщо ти це робиш? — запитав він. — Нащо?

— А як же я мушу робити? — відказала Марія, стежачи за подвір'ям Генке.

Юнак довго мовчав.

— Ти ось що, — сказав, нарешті, він. — Якось чудно це все. Німеччина. І нікого немає. Чужина. Додому далеко. А ти тут...

— Мені час іти, — промовила Марія. — Он хтось вийшов. Ти хочеш жити? А думаєш, я не хочу жити? Ти жди мене.

Хтось справді з'явився на подвір'ї Генке. Марія старанно висипала в лантух зібрану моркву. „Прощай!” І пішла канавкою до шляху.

Юнак із Смоленщини печальними очима довго дивився їй услід.

2

Степан дивися услід маленькій сухорлявій дівчині, аж поки вона зникла на подвір'ї Генке. Тоді він заплющив

очі й довго так лежав під кущем. Звечоріло. Від землі тягло холодком. Навколо було дуже тихо, тільки якась жабка сюрчала поруч у траві.

Він — із Смоленщини, вона — з України. Ото й усе, що знають вони одне про одного. Він не сказав навіть, як його звать, і не запитав про ім'я дівчини.

Але краплі сходяться навіть під землею.

Навколо Німеччина. Тисяча кілометрів додому — і до Смоленщини, і до України. І він, і вона зі сходу — радянського сходу. Яка хороша дівчина! Де вона знайшла такі прості, ласкаві слова?!

Маленька, сухорлява дівчинка не нарікала на своє життя, не сказала, як важко їй самій, а сказала: „Мусиш жити... Будеш жити”. І хліба шматочок віддала. Може останню крихту?

Він почав їсти хліб маленькими шматочками, до останньої крихти.

Дівчина сказала правду: треба жити! Жити до останньої хвилини. Не може ходити? Треба повзти. Не зможе повзти? Пальцями він хапатиметься за коріння, за землю, але ще проповзе хоч один вершок. Мусиш жити! Так казала дівчина. Так думав тепер і Степан.

Починало темніти. А він все сидів в куцах біля грядок і дивився на околицю Яуера. Він не знав, що це за місто. І не треба! Всі міста тут однакові. Він знав подвір'я, куди пішла дівчина, і дивився тільки туди...

З воріт знову вийшла дівчина. Ішла — сухорлява, тоненька, як стеблинка кульбабки, простягала поперед себе руки, шепотіла ласкаві слова.

„Маячиться, — прошепотів Степан. — Її ж немає! Немає її”.

Він застогнав і поповз по канаві до сараю.

3.

Марія не прийшла ні вдень, як обіцяла, ні ввечері: тінь її промайнула на шляху й з'явилась біля сараю аж пізньої ночі.

— Товаришу! — не знаючи, як назвати хворого, сказала вона, ставши на дверях.

Ніхто не озвався. Сарай був мертвий, порожній.

— Товаришу! — повторила вона. — Ти чуєш?

І знову ніякої відповіді.

Марія затремтіла. Вона бачила юнака позавчора. Як давно! Він сам сказав, що доведеться, мабуть, пропадати отут, у Німеччині. Відтоді минула ніч, день, почалась друга ніч. Може що сталося з ним? Може вона кличе його, а він лежить десь у куточку — холодний, задубілий? Помер, думаючи про рідну сторону.

Простягаючи вперед руки й усе повторюючи: „Товаришу... ну, товаришу!“, Марія обійшла сарай, обшукала всі куточки. Під руками її шаруділа перепріла солома, засохлі будяки, тріски. Але нікого не було.

Дівчина вийшла й сіла недалеко на пагорбку. Перед її очима стелився степ, огорожі Яуера, кілька вогників вдалині. Десь на станції розначливо квилів паровоз.

„Не діждався. Поповз до рідного краю“, думала Марія. Їй було жаль юнака. Які в нього сумні, глибокі очі! Як хотілося бачити його, чути його голос. Рідні очі, рідний голос. Так мало було сказано, а немов і тепер уночі вона чує слова: „До чого хочеться жити!“

Куди він пішов, не маючи ні крихти за душею? Кволий, хворий. Одповзе трохи, а там і кінець. Або сконає, або, ще гірше, знову заберуть до табору. Серце розривалось у Марії.

І рантом вона помітила, що городами хтось іде. Думала навіть тікати. Може хтось стежить за нею?

Але тікати було пізно: людина, що з'явилась на городах, прямувала просто до неї. Скоро вона пізнала юнака.

— Ти перейшов на інше місце? — запитала Марія, коли юнак наблизився. Я обшукала весь сарай. І не знайшла там тебе.

Він зупинився зовсім близько до неї.

— Я бачив, як ти шукала. Тут недалеко був.

— Чому ж мовчав?

— Я хотів...

І замовк.

— Сказати правду? — запитав він.

— А як же. — У неї похололо тіло.

— Ти поспішаєш?

— Ні.

— Тоді сядемо! — показав він на пагорбок.

Вони сіли рядком. Він озирнувся навколо. Марія нетерпляче ждала.

— У нас в таборі був чоловік, — сказав Степан. — Добрий такий, тихий. Очі голубі. Присягався, що з на-

шої сторони. Каже нам: „Тікаймо, товариші. Хто хоче за мною! Я проведу! Надійтесь”. І повів усіх наших людей, що згодилися йти... в лапи німцям.

— Так ти, — прошепотіла Марія, — про мене таке подумав?

— Не ображайся. Я не хотів думати про тебе нічого поганого. Коли б ти знала, що я думав! Але... ти сказала, що будеш тут, на городі вранці. Я ждав тебе цілий день, ждав вечір. Зараз ніч. І хто знає, — тихо закінчив він, — якби тебе довше не було, може я пішов би до міста і до того самого подвір'я, — він показав на подвір'я Генке.

— До міста? До подвір'я? Чого?

— Щоб дізнатись, чи не сталось чого з тобою. Це ж Німеччина. Може хтось бачив, як ми говорили з тобою?

— Он ти який. Я не думала...

І враз Марії стало тепло, захисно. Вона придивлялась до нього, намагаючись хоч у темряві побачити й отаким запам'ятати.

— Тепер я сам на себе не схожий. Німці довели.

— Ти сьогодні зовсім змінився. Вчора був...

— Знаю. Вчора я був недобрий ніюні розпустив. Помирати збирався. Сьогодні весь час про це думав. Недобре... — Він трохи помовчав. — А от спочив, поспав, подужчав.

— Ти хоч морковку їв? Я принесла тобі поїсти.

— Їв до-схочу. І морковку, і яблука. Отам в саду на-трусив. Німецькі яблука, а смачні. Та хіба в цьому справа?

— А в чому?

Він нічого не відповів. Взяв із землі травинку й почав її рвати на дрібні шматочки.

— Скажи, — запитав, нарешті, — хоч як звати тебе?

— Марія, Марія Ставнича. Я --- з Корсуня. Це недалеко від Києва. Над річкою Россю. У мене там батько й мати. Відірвали від них і сюди, в оцей гадюшник, Яуер вкинули. Роботи цілий день. На ніч --- у сарай. А біля сараю — пес.

— Як же ти наслідилась, коли так живеш, йти сюди... Як ти зважилась?

— Хто знає?! Пес до мене звик, не мінає. Мдезь - - не могла прийти, працювала в хазі. А оце прийшла. Крадькома. Вони не почують, не вийдуть. Хотіла тобі харчів

принести й хотіла... — зупинилась надовго, — скажи, як тебе звати?

— Степан Вершина.

— Хороше ім'я, — замислилась Марія. — Степан Вершина.

— У нас в селі багато Вершин. Так що ти хотіла?

— Хотіла тебе побачити...

— І я тебе хотів бачити... — сказав він, кінчивши рвати стеблинку й дивлячись на вкритий імлою степ.

4

Марія здригнулась, відчувши холодок, що покотився над степом. Хвилину чи години триває мовчання? Про що думає Степан, спершись головою на коліна? Чому він мовчить?

— Уже пізно, — сказала вона сполохано. І, щоб не виявляти тривоги, яка краяла серце, дбайливо, додала:

— Оце клуночок. У ньому хліб. І ще трохи різних харчів. Все знадобиться. А тобі треба йти швидше, швидше.

— Правда. Іду! Ось і йду.

Степан встав, але відразу хитнувся.

— Що з тобою?

— Не знаю. Жити хочеться. Так хочеться жити...

— І що?

Він безсило опустився на траву.

— Чого ти? — майже скрикнула вона.

— Немає сили. Прокляті німці. Знову...

— Що знову?

— Отут болить, — показав на груди. — Я ж весь побитий. І серце ледве тягне.

Важко дихаючи, тремтячи всім тілом і від хвилювання і від прохолоди, Марія дивилась на Степана. Широко розкинувши руки й похиливши голову, він сидів на траві й мовчав. Дівчина безпорадно глянула на сарай, холодне небо, сірий степ, не знаючи, що робити.

— Степане? Так що ж буде? Я думала, ти підеш...

Він махнув рукою.

— Хочу. Рвуся. А, бач... — аж заскреготав зубами. — Не здаюся, але доведеться ще побути в цьому сараї.

— О, ні, — сплеснула вона руками. — В сараї не можна. Сьогодні вдень старий Генке — мій хазяїн —

і так хотів іти, подивитися сюди. У мене серце мало не розірвалось, коли почула. Він збирається його чи розібрати на паливо, чи продати.

— Що ж, тоді полізу в степ. Подалі від цього місця, щоб ніхто на тебе не подумав. А там... ні, не бійся, я не здамся. Ще не кінець. Мені трошки треба одійти...

Він дивився в степ, шукаючи там якогось притулку.

— Почекай! — раптом сказала Марія, схопивши його руку так міцно, що він здивувався, звідки у дівчини взялася сила. — А що, коли... І фрау Берта, і сам хазяїн, — зашепотіла вона, — замикаються, тільки стемніє. Вони ніколи не виходять вночі. У дворі є сарай. Я живу в закамарку. На горниці там сіно. Туди ні фрау, ні хазяїн не лазять. Я тягаю сіно. Що, коли сховатись там, на горниці?

— У сараї, де живеш ти?

— Так, — відповіла Марія, внизу живу я... Але щоб пройти туди, треба проминути Рекса. Це дуже лютий пес, і нікого близько не підпускає. Він звик до мене і не чіпає. Може звикне й до тебе. Ходім!

— Почекай, — сказав Степан. — Про собаку — потім. А чи думала ти, що буде, як мене впіймають? З тобою що буде? Це ж смерть. На місці...

Вона відповіла не зразу.

— Я думала, — сказала, нарешті. — Скоро світатиме. Бач, як горить он зоря. Ходім, бо буде пізно.

5

Скрадаючись, вони пішли до подвір'я Генке. Марія тримала Степана під руку. Мовчали. В Яуері було тихо.

Біля воріт дівчина зупинилась.

— Ти почекай тут. Я піду у двір. Погодую Рекса й вернусь. Потім підемо разом.

Степан, стоячи біля огорожі, чув, як привітно Рекс зустрів Марію. Вона дала йому шматок хліба. Аж біля воріт було чути, як їсть пес.

— Ходім, — повернулась вона до Степана.

Ішли подвір'ям по прив'ялій траві. Праворуч темнів схожий на велику скриню будинок. Вікна його були зачинені віконницями. Ліворуч у п'ятмі громадився сарай, де мав оселитися Степан.

— Отам горище, — показала Марія.

Пес загарчав, почувши чужого.

— Рекс! Рекс! — зашепотіла вона. — Це я. Це ми...
Степане, підійди. Ось він, ось він, Рекс!

Степан ступив ближче, але пес загарчав.

— Рекс! — промовив Степан. — Чого ж ти?

Пес, почувши незнайомий голос, заходився гавкати. Озираючись на будинок, Марія кинулась до нього, схопила за шию і стала пестити рукою.

Степан і собі кинув псові шматочок хліба.

— Іди, Степане! Іди!

Степан рішуче ступив ближче. Пес міг кинутись на нього, але стояв спокійно. Степан простягнув руку до голови пса; Марія цю руку піймала і Рекс притулився великою головою до їхніх рук.

— Отут — драбина, — шепотіла Марія. — Я тебе підтримаю, іди!

6

Уранці після снідання Віллі Генке пішов на город. Сніданок був смачний — рожеві, соковиті сосиски, білий хліб, солодка, ароматна кава Кнейпа, що бадьорить і звеселяє. Година стояла добра — легенький морозець; далина була немов ьиткана шовком — блиску-ча і яскрава.

Віллі Генке йшов і посміхався. Світ видався йому таким приємним і існував, здавалось, тільки для нього і для німців. Десь далеко-далеко фронт; десь горять міста, летять в повітря мости, падають стіни, гримлять гармати. А в Німеччині так тихо. Віллі Генке не нарікає на життя. Війна? Хай тягнеться війна. І йому, і всій Німеччині вона дала вже багато. В домі — достаток. Посилки з фронту — сувеніри з Польщі, Франції, України, гроші, які присилає Роберт, будинок, сад, город, рабіння, що веде все господарство. Фрау Берта без потреби й пфенінга не витратить. Він також береже кожну марку. І марок більшає, їх повинно більшати.

Зараз Віллі Генке йшов поглянути на сарай, що стояв на городі. Цей сарай Генке збудував ще до війни, коли збирався придбати землю, щоб торгувати городиною; тепер же цей сарай йому ні до чого. Віллі Генке і його предки довго жили над Одером. Але нині перед ним

нові можливості: на сході так багато життєвих просторів, чому ж Віллі Генке повинен жити тут? Він хоче жити біля Чорного моря, десь в Криму — Роберт пише, що там дуже добрий клімат. Він знайшов віллу в Ялті. Що ж, Ялта—це непогано! Нащо ж йому тепер сарай?

Віллі Генке оглянув сарай. Ну, звичайно, за нього мало дадуть: дерево старе, трухляве. Але його можна використати на паливо. Вугілля все дорожчає: його ковтають воєнні заводи й залізниці. Мирні німці примушені купувати його на ринку. Віллі Генке не переплачуватиме. Сарай треба розібрати і тепла зима буде забезпечена...

Сарай розкидала Марія. Хазяїн сидів на пагорбку, де вночі розмовляли Марія і Степан, і задоволено посміхався.

Далеко-далеко фронт. У Німеччині ж спокій. Як тихо тут над Одером! Їм ніщо не загрожує. Вони можуть спокійно працювати, спокійно їсти, спокійно спати.

— Гут, гут! — говорив Віллі Генке. — Гот міт унс¹.

7

Сарай на городі вже не потрібен був Степанові і Марії. Степан оселився на горищі в іншому сараї — в самому кублі Генке.

Обоє думали, що Степан незабаром рушить в далеку дорогу. Але цю дорогу довелось відкладати. Він не признавався, мовчав, проте, Марія сама бачила, як він горить вечорами, як марить вночі.

Власними руками вона приготувала для нього постіль. Вона нічого не мала, щоб постелити хворому, укрити його.

Марія зробила постіль з пахучого, м'якого сіна; в головах намостила вище і застелила своєю скатертиною, — скатертиною з Корсуня. Перед очима Степана було віконце на даху; вночі крізь нього мерехтіли гро-на далеких зірок.

Перші дні Степанові було дуже тяжко. Марія приходила до нього ночами, приносила, що могла відірвати з харчів. Вона все рада була віддати йому. Говорили мало, бо Степан швидко стомлювався. Тоді він

¹ Гот міт унс — бог з нами.

брав її руку і тримав у своїй. На горищі темно було, тільки світло далеких зірок відбивалось в її зіницях.

— Чому ти така? — запитував він.

Дівчина мовчала. Відповідала потиском руки.

Щось дивне сталося з нею: вона тяжко працювала щодня, але якось перестала відчувати втому. Ночами вона не спала. На горищі лежав Степан; кожної хвилини туди могли полізти. Що тоді станеться? Степан загине, так і не побачивши рідного краю. А скільки він страждав, скільки мріяв про батьківщину, як поривався до неї!

Марія думала тільки про нього: власне горе, власне тяжке життя поступились перед його життям. Вночі слухала, як важко він дихає. Їй хотілось віддати йому крапельку своїх сил, крихту життя. Раз вона запитала себе — чи тільки крихту?

— Ні, — подумала. — Навіть і всього життя не жаль.

Він розповідав їй про табір, де йому довелося бути.

— Через одні ворота до табору женуть людей, через другі вивозять на тачках, і розвівають по вітру людський попіл. Там є газові камери; туди заганяють в'язнів і замикають двері. Газ звать „циклон”. В тяжких муках загибають люди. Там є ще ставок. Туди в зимову холоднечу заганяють в'язнів, поливають водою і вони стоять там, перетворюючись на льодові стовпи. Немов скляні. Вночі німці освітлюють цей ставок барвистими ліхтарями, грає музика...

— Мовчи, — церепиняла вона. — Не треба! Тобі важко говорити.

Він замовкав і тільки по руці Марія чула, як швидко б'ється його схвильоване серце.

В перші дні Степан часто марив. Все про одно: про глибокі селижарівські ліси. Зайдеш в такий ліс — тиша, мовчання. Тільки великі метелики літають. Гриби стоять — червоні, жовті, білі. А по землі, як барвисте намисто, розсипані ягоди. Десь чути тупіт у нетрях: то виходить з лігва звір. Він сурмить у лісі. Непереможний, дужий звір...

Дівчина вслухалась у його слова, і ці місця видавались їй такими рідними, такими знайомими, немов їй самій колись доводилось там бувати або ж бачити їх уві сні.

Іноді він просив:

— Тепер ти розкажи мені про Україну, про Рось. Про батька, про вашу хату.

І вона розповідала про чарівну Рось, що стугонить на камінні, про зарослянські луки, про безмежні степи, вкриті жовтою пшеницею.

— Як дивно, — казав Степан, — немов бачив усе це, або ж бував там.

Щось незакінчене було в їхніх розмовах. Наче ці розмови були тільки заспівом до великої пісні, що темної ночі народилась десь на річці чи долинула з далеких степів.

Марія йшла до свого закамарка. Хворий лишався на горищі. Тоді те, що лишалося незакінченим в розмовах, проривалось, як буйний потік, у думках.

Він переносився в мислях на далеку батьківщину. Батько, мати, рідня, земляки. Хатинка на околиці тихого села. Такі знайомі речі. Шпаківня на вершині берези. Порослий зеленавим мохом тин. Криниця з чистою, завжди холодною водою. Колись, там вдома, він не відчував, що все це таке рідне, таке близьке й дороге. І глибокий сенс слів „радянська земля”, „радянська людина” постав перед Степаном. Він мріяв у Німеччині про радянську землю, про рідне село, рідне повітря.

Марія, що підтримала його і допомогла, була сонячним променем з рідної сторони. Промінь не боїться темряви, навпаки, він пробивається туди, де темніше і все зогріває собою. Так і вона зігріла Степана. Він ожив, став дужий.

Степан ніколи ще не любив. Він не знав, що таке любов. Чи кохав він Марію? Ні, жахався він, не можна, не місце, не час. Тут, у Німеччині, в неволі, — хіба тут можлива любов?

Але щось могутнє підносилося у ньому. Він не бачив Марії день, і в мислях був із нею. Вона приходила до нього вночі і він радів, що вона сидить біля нього, що він чує її дихання, теплоту рук. Вона говорила українською мовою й ця мова — близька, зрозуміла — видавалось йому музикою, плескотом, хвилі. Степан не знав, як він зможе залишити цю дівчину. А час ішов, він одужував і треба було рушати до далекої батьківщини.

Почались місячні ночі. Крізь віконце в даху струмувало зеленкувате світло. Марія дуже хвилювалась, що хвилини прислухалась, чи не чути чого в дворі.

— От і кінець, — зітхнувши, сказала вона одного вечора. — Завтра тебе тут не буде. Я тобі все зібрала. Ти скоро будеш вдома. Іди, рідний!

Але він не вставав з сіна.

— Чого поспішаєш, Маріє? Хіба я тобі набрид? — немов докоряючи, промовив він.

І раптом дівчина, впавши головою на сіно, заплакала. Немов давно посила в душі сльози, збирала їх, як хмара дощ, крапля по краплі, але пливла в холоді і не могла пролити тих сліз. А тепер відчула тепло рідної душі — і полилися вони.

— Ну, чого ти? Чого? — питав Степан. — Не плач, Марійко, це треба!

Він знайшов її руку і стиснув. Маленька рука дівчини відповіла йому дружнім потиском і затрималась, немов шукала підтримки.

— Не плач, Маріє!

Він підняв з сіна її голову. Марія була дуже легенька. Близько від себе в місячному світлі він побачив її очі — великі, великі. Куточки уст від плачу вигнулись униз.

Йому хотілось зробити так, щоб ці скорбні уста розігнулись, щоб дівчина не страждала так тяжко. Він схилився до її уст.

Щось сталося з нею в цю хвилину. Здавалось, що вона знає Степана дуже давно: знає його очі, дотик руки. Вона пригорнулася до нього, обхопила його голову руками, ніби не вірила, що це дійсність, а боялась, що тільки мрія, яка може обірватися. І обом їм стало так легко, наче далеко відійшли від них грозові хмари, і вони опинилися вдома, десь на Україні чи на Смоленщині.

Довго Марія не відпускала його від себе. Час ішов, а вона сиділа, обхопивши його голову руками, дивилась йому в очі...

— Мені так, — говорила вона, — немов знала тебе ще на Україні. А ти прийшов до мене в неволю і знайшов.

— І мені так видається.

Нарешті, дівчина згадала, що вже пізно, і сполохано промовила:

— Але тобі треба йти. Саме пора. Поки ніч, ти встигнеш дійти до лісу. Прощай, любий. Ми ще зустрінемось. Правда?

— Ні! Я не можу, — відказав він глухо. — Не сила. Марія перелякано запитала:

— Тобі знов недобре?

— Ні, мені добре... Давно не було так добре. Йти б та й іти.

— Ти й підеш.

— Ні, Маріє. Я нікуди не піду.

— Чому?

— Не можу. Коли тікати, то разом.

— Ні, Степане. Мені не можна. Я б полетіла з тобою. Але не можу...

І швидко додала, щоб він зрозумів її як слід:

— Мені не можна тікати. Вдома, в нашій хаті, живе офіцер Генке. Оці хазяїни, де я живу — його батьки. Він послав мене в подарунок їм. Коли я втечу — мої батьки загинуть. Краще одній мучитись в неволі, ніж гинути їм.

Степан мовчав.

— Іди, — просила Марія. — Зараз саме пора. На шляху нікого немає. Іди.

— Не поспішай, — відповів він, дивлячись на далекі зорі. — Я тепер нікуди не піду. Прийде час — підемо вдвох.

— Ми ж вчора умовлялись. Я все приготувала. Ось цією скатертиною... це — з дому, з Корсуня... обмотай собі шию.

Вона показала на клуночок, що лежав на сіні, і подала скатертину.

— Ми не підемо, Марусе, — він вперше назвав її цим ласкавим ім'ям. — Нехай буде так. І тут, і там — німці. Скрізь однаково. Хоч тут, звичайно, гірше. Чужі люди, чужа сторона...

Він помовчав. Тепер йому нікуди було поспішати. Він був біля Марії, з якою тепер спітав своє життя.

— Недавно, — тихо казав він, — я рвався додому. Пригадуєш, як ми зустрілись? Мало не плакав. А чому так? Бо дуже самотній був на чужині. Один був.

Він пестив її обличчя, дивився в очі.

— А тепер, — продовжував спокійним, рівним голосом, — хіба краще моє життя? Живу на горищі, кожної

хвилини можуть прийти, взяти. Піймають — до табору не поведуть, а закатують на місці. І мене, і тебе. Ти бач, що я на свою душу беру: за тебе відповідаю. А скільки навколо таких людей, як ми — рабів у Німеччині! Багато з них кажуть, як я тоді: „Пропали... навіки пропали”. Ні, не пропали! Жити мусимо! І будемо жити.

9

Коли Марія прийшла другої ночі на горище, Степан стояв на сні й дивився у віконце.

— Як я давно там не був!

Показав у далину, на темну смугу лісів на обрії і взяв її за руки.

— У дворі тихо? Нікого немає?

— Нікого. Вони забились у кімнати. А з вулиці ніхто не прийде.

— Тоді... Спустимось у двір?

— Ходім. Я сама думала сказати тобі.

Спустились. Степан постояв, милуючись небом, і, дихаючи на повні груди, розправляв залякні ноги.

— Пригадуєш, ми вчора говорили? Отам, — показав рукою навколо, — багато наших людей. Треба, мабуть, піти до них.

Дівчина здригнулась. Він це помітив.

— Ти не турбуйся. Я сьогодні повернусь. Лягай спати. Я прийду і сам полізу на горище. Треба подивитися, що робиться в місті. Тут недалеко табір.

— Стережись, — просила вона. — Все видно. Щоб тебе не помітили.

— Ні: турбуйся! Буде добре.

І Степан пішов. Тінь його пропливла двором, зупинилась на воротах. Він привітно махнув звідти рукою — і зник.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1

Марія не спала. Вона не пропустила жодного звука, що пролунав тієї ночі в Яуері: ні гудка паровоза, ні розмови на шляху, ні крику нічного птаха, що долітав із степу, ані поскипування шашлів у старій деревині.

Степан повернувся перед світанком. Він тихо пройшов двором, поліз по драбині. Марія все чула — кож-

ний його рух, подих; їй здавалось, що вона чула, як його вії торкнулись одна одної.

Тоді й вона заснула — рівним, спокійним сном, коли все тіло стає легким, як пір'їнка.

Степан пішов і на другу ніч. Вона не пізнала його, побачивши ввечері: на ньому був новий костюм, пальто, чоботи.

— Де ти взяв ці речі? — запитала Марія.

Степан розповів. У лісі за Яуером є багато втікачів із німецьких таборів. Там є люди з усього світу. Але всі вони поволі, як птахи навесні, рушають тільки в один бік — на схід.

З кількома товаришами він вийшов уночі на шлях. Вони швидко знайшли, що їм було потрібно: їхла підвода, на ній кілька бургерів. От у них і є тепер одяг. Іде осінь, стає холодно.

— Може й ти підеш з ними? — зашепотіла Марія. Так буде безпечніше. І я буду спокійна.

— Ні, не говори про це. Я мушу бути тут. До лісу прибувають нові й нові люди. Я вивчив у таборах німецьку мову, знаю тут всі місця. Я потрібен цим людям. І як залишу тебе?

Вона стояла й дивилась, аж поки він зник у далині. Яка вона була горда! Їй нічого не страшно! Вона любить Степана. О, як вона любить його!

2

Степан не повертався кілька ночей. Він сказав Марії, що повинен побувати далеко, і вона знала, що швидко ждати його не можна. Але однаково не спала ночами, прокидалась від квиління вітру в степу, від тріску соломинки. Прокидалась, спиралась на лікоть і, не розплющуючи очей (бо так, думала, краще чути), слухала...

Та ніч мовчала, і Марія знову схиляла голову на своє тверде ліжко. І от одного-разу вона раптом прокинулася, розуміючи, що щось сталось. Велетенський вибух потряс повітря; земля під нею захиталась. Після першого вибуха пролунав другий, третій.

Марія вискочила на двір. Десь біля станції полихала заграва. Вибухи все тривали. На вулиці то тут, то там чути було сполохані голоси. По шосе пролетіло кілька машин. Але з будинку Генке ніхто не вийшов.

Так минуло півгодини. Потім у степу, ліворуч від станції, щось зайнялось. Воно, як гострий цвях, піднявся від землі, торкнувся неба й поволі згас.

Марія хотіла вже повертатись до свого закамарку, коли почула на вулиці кроки. Кроки зупинились біля подвір'я. У двір поволі ввійшов Степан. Дівчина кинулась до нього і вони разом пішли на горище.

Степан був дуже схвильований. Але вона не хотіла питати, що сталось, і тільки пильно прислухалась, чи не чути чого на вулиці. Та скрізь було тихо.

— Ти чула, як загриміло? — запитав Степан.

— Чула. Де це?

— На станції. Ешелон з бомбами висадили.

— І ти там був?

— Був.

Вона цілувала його довго й нестямно. Так от куди він ходить ночами! За кожним його кроком стежать, всюди на нього чатує смерть, а він дивиться їй просто в очі, і тут, у Німеччині, бореться за рідних людей.

— З нами на станції, — сказав Степан, — був француз, на ім'я Андре. Андрії по-нашому. Він утік з табору і ховався в лісі. Ми висадили ешелон. Андре був поранений. Смертельно. В груди. Ми встигли віднести його від станції в степ. Але він помирав. Ми сіли в степу, під стогом. Вдалині горіли вагони, на небі грала заграва. В степу стало видно, як удень. Андре довго дивився на вогонь і заграву. Хто знає, чи розумів щонебудь він. Потім підвів голову і сказав: „Вів ля Франсі!“ Ми не знаємо французької мови, але зрозуміли, що каже Андре, і відповіли: „Вів ля Франс!“ Він заплющив очі й помер. Тоді ми взяли його тіло, поклали на соломі й запалили стіг.

— Навіщо? — запитала Марія.

— Він утік із табору, і якби його тіло знайшли біля станції, в таборі загинуло б багато товаришів. А так ніхто не знатиме, де подівся і як загинув француз Андре.

Плече Марії почало здригатись. Вона заплакала.

— Не треба плакати, — сказав Степан. — Коли плачеш, м'якшає душа. Тенер скажи — треба тікати? — помовчавши, запитав він.

— Ні, ні!

І їй стало соромно. Вони ризували життям, ішли на смерть. От і не стало доброго француза Андре. Ні, вона

більш не скаже Степанові ні слова і терпляче ждатиме його. Ні одним рухом не покаже, як їй тяжко.

— Може я допомогла б вам? Вночі ти візьми мене з собою.

— Ні! — відповів Степан. — Тобі нікуди не треба йти. Ти вже багато зробила. Ти живеш — цього досить.

Перед світанком вона повернулася до закамарку. Скрутилася на тюфячку, зігрілася. А Степан пішов до своїх товаришів, до лісу...

І невідомо, хто був щасливіший тієї ночі: фрау Берта, що спала на пружинному ліжку під пуховою ковдрою, чи Марія — полонянка з України — в холодному сараї?

3

Довгі, довгі вечори на кухні. Все вже, здається, зроблено, почищено, аж блищить. Але на одній каструлі Марія помічає малецьку, як пшонина, цяточку. А що, коли фрау, зайшовши на кухню, помітить цю цятку?

І Марія знову бере каструлю, дістає порошок, вмочує в нього шматок вовни й починає терти алюміній. Аж судомить пальці, болять нігті.

А в їдальні поруч точиться розмова. Там сидить фрау Берта і Віллі Генке. Хазяїн пообідав з вином і мріє в кріслі. Фрау спочиває, час від часу кидаючи погляд на кухню.

— Скоро кінець війні, — мріє вголос Віллі Генке. — Велика Німеччина переможе. З фронту приїде Роберт. Він матиме багато нагород. Він одержить багато землі. Ні, Берто, ми тут не житимемо. Ми поїдемо до моря. Ти хочеш до моря, Берто? Ти чула про Крим? Ми матимемо віллу в Криму. Ялта! Яка красива назва!

У бюргера від рейвейну й від мрій про переможну війну починають блищати очі. Обличчя його розпливається від посмішки й нагадує рожевий торт. Старий Шіберт розповідав, що син його одержав в нагороду від фюрера маєток біля Києва. У Віллі Генке також син на фронті; хіба Генке гірший за Шіберта? Він заткне за пояс Шіберта й житиме в Криму.

Але фрау неспокійна.

— Мені розповідали у Шібертів, — каже вона, — що стався вибух на станції.

— І що ж вибухнуло?

— Ешелон.

Віллі Генке щось починає буркотіти. Погано, що рвуться ешелони; треба пильнувати, збільшити варту. Алеж від станції до них далеко.

Фрау сплескує руками:

— Що ти розумієш? Вчора на станції, але так може вибухнути все!

В їдальні настає мовчання. Годинник надокучливо рипить.

— У степу, — продовжує фрау, — горів стіг соломи. Пшеничної соломи. Це — у Краузе. Вранці на тому місці, де стояв стіг, знайшли труп.

— Що? — кричить Віллі Генке.

— Труп. Обгорілий труп чоловіка.

— Хто ж то міг бути?

— В тім то й справа, що невідомо.

— Це якесь страхіття! — вигукує Віллі Генке. — Які часи почалися! Що діється в Німеччині!

— Крим! — не вгаває фрау Берта. — Ти хочеш їхати в якусь Ялту. І я також хочу в Ялту. Але що ви робите, щоб швидше їхати в Крим? Ти говориш про успіхи на фронті, але чому ж тоді тут над Одером будують окопи? Ти не бачиш, що робиться і тут, у Німеччині! Вибух на станції й пожежа в степу — це їхня робота. Вони піймали когось із наших людей і спалили.

— Про кого ти говориш? — не твердим голосом запитує Віллі Генке.

— Про кого? Про кого? Про них... більшовиків! Агентів Москви. Так вони скоро полізуть і до нас в хати, поб'ють, поріжуть нас.

— Берта! Не треба на ніч оцих розмов. І потім не слід так кричати.

Хазяїн починає ходити по кімнаті й перевіряти засуви на вікнах, щось бурмочучи собі під ніс.

— Я тобі завжди кажу, — шепоче фрау. — Вночі небезпечно виходити на двір. Вони ходять десь близько. Ти розумієш, чому гавкає вночі Рекс?

— Ти маєш рацію, — жахається Віллі Генке. — Безперечно треба раніше замикати двері.

— Марі, двері до коридору вже замкнені?

— Так, фрау! — відповідає, як її навчено, Марія.

— Двері повинні бути замкнені весь час. Уночі вдень!

— Слухаю, фрау.

Цього вечора фрау раніше, ніж звичайно, вийшла на кухню і звеліла:

Спати!

О, скільки в її голосі ненависті до дівчини, що сидить на кухні і чистить каструлі!

— Ти чого ждеш? Я кому кажу? Прокляга дівчина! Спати!

Я йду спати, фрау Берто.

Марія ждала, що фрау, як завжди, проведе її до собачої будки, відпустить на дроті пса, а потім повернеться назад. Але фрау не проводжала її. Вона відчинила двері на ганок. Надворі було темно; в коридор потяглася, мов потворна жива істота, пільма. Фрау з грюкотом зачинила двері, замкнула їх на кілька засовів, підперла цілком. До самого ранку з будинку Генке ніхто не вийде.

Марія навіть не зайшла до свого закамарку: вона поспішала на горище. Там впала на сіно й розповіла Степанові, що чула в кімнатах.

— Значить, вони думають, що то — труп німця, — сказав Степан. — Добре, що ти мені сказала. Тепер вони почнуть шукати більшовиків. Вони шукають більшовиків. Вони пишуть про успіхи на сході і риють окопи над Одером. Вони кричать про свою сміливість і могутність. Але в їхні душі повзе страх.

Він замислився. Марія почала дрімати на його плечі. Перед нею вибливля висока скеля з золотим написом: „Вів ля Франс“. А під скелею лежить Андре. Кілька товаришів тримають його під руки...

— Бач, засинаєш, — ласкаво каже Степан. — Минулої ночі недоспала. Іди, спи! Попереду багато діла. Іди!

І вона, легенька, як пташка, спускається сходами, іде до свого закамарка й провалюється в сон.

Уранці Марію розбудив стукіт. Що сталось? Вона схопилась. На порозі стояла фрау Берта.

— Ну, ходім! — немов дверима рипнула, сказала вона.

В кухні за столом сидів поліцай. Кашкет з орлом, орел на грудях. В кутку сидів Віллі Генке.

— Ось вона! — сказала фрау Берта і відійшла до вікна, залишивши Марію серед кухні.

Так! — промовив поліцай. — Бачу!

— Марі Стафніче! засміявся Віллі Генке. — Медхен! Україніше медхен!

Марія розгубилась. Чого її покликали сюди? Що робить тут поліцай? Чому сміється і так пильно дивиться на неї Віллі Генке? Фрау Берта сперлась на лутку і також не спускає з неї очей. А стомлений Стенан у цей час спить на горищі. Що тепер буде з ним?

Ти розумієш німецьку мову? — запитав поліцай у Марії.

— О, вона розуміє все! вславила фрау.

— Трошки розумію, сказала Марія.

Добре. Нам багато не треба.

Поліцай вийняв із сумки папір і олівець.

— Де ти вона тут працює? — повернувся до фрау.

Та відповіла.

І як? запитав поліцай.

Фрау подумала, потім байдуже поглянула в двір.

— Усі вони однакові. Ручитися за жодного з них не можна. Ніж біля серця.

— Так, — сказав поліцай, записав щось і звернувся до Марії.

— Де ти була минулої ночі?

У поліцай очі не мали слізниць: він дивився, як дивиться рибица. Такі очі не можуть плакати.

— Я спала, — відповіла Марія.

— Де?

— Вона спить у сараї, — сказала фрау.

— Добре. Ми оглянемо сарай. А вибух ти чула?

— Чула.. Вночі був вибух... Десь на станції.

— Чому ти думаєш, що вибух був на станції? — скрикнув поліцай.

— Коли я почула вибух, я вискочила в двір.

— Чому у двір?

Марія не знала, що відповісти. Віллі Генке переможно дивився на Марію. Фрау Берта навіть одступила від вікна.

— Я запитую, чому у двір? — повторив поліцай. — Чому у двір, а не на... ну, хоч на горище?

Марія похолола. Поліцай згадав про горище. Значить він щось знає. Але що? Від кого? Що тепер буде з Степаном?

— Звідти, де я сплю, немає сходів на горище, — тихо промовила Марія.

— А може ти чула шум на горищі?

— Ні, нічого не чула.

— А біля горища, біля сараю, може хто ходив? Ти чула?

— Ні.

Може хто кричав у степу?

— Ні, я нічого не чула.

Поліцай встав від столу. Він ступив до Марії, схопив її руку й почав поволі стискувати. Дужче й дужче, як кліщами. Віллі Генке підвівся з стільця й захоплено стежив за обличчям Марії.

— Слухай, — сказав поліцай. — Нам усе відомо. Від нас ніщо не може сховатися. Скажи, що ти чула цієї ночі?

Він стискував руку Марії щораз дужче. Певно, робив це не вперше. Пальці його були, як дерев'яні лещата. Марія не могла знести такої муки. А він, зчавивши руку, почав вивертати її в суглобі.

„О, тільки б не крикнути! Ні, ні, вона не згубить Степана!..“

І тільки вона пригадала Степана, як біль відразу зник. Лещата давили, але рука була наче дерев'яна.

Поліцай залишив руку; вона впала, як підрізана стеблина.

— Ну, добре, — сказав поліцай. — Ходім!

Усі вийшли в двір. Остання — Марія.

— Он де сарай, — показала фрау Берта.

Поліцай і Віллі Генке пішли туди. Назустріч їм схопився і залентував Рекс. Переляканий поліцай зупинився.

— Не бійтесь, він прив'язаний, — сказала фрау. — В цьому сараї вона спить... ця дівчина... покажи, де ти спиш!

Марія кинулась відчиняти двері — і не змогла. Рука була мертва. Холодні пальці не згинались.

Поліцай, видно подумав, що дівчина навмисне не хоче відчиняти дверей; коли так — там, безперечно, щось є. Він кинувся до дверей і сам відчинив їх.

Яке розчароване стало обличчя у поліцай! Він побачив невеликий порожній закамарок, прикритий лантухом тюфяк у куточку. Вітер свистів у дірах; на підлозі ворушилось сміття. Дивно було, як тут може жити людина.

Та це зовсім не обходило поліцай. Його цікавило, чи не можна знайти щось там, де нічого немає; його мозок був створений так, щоб із нічого робити щось. Він подивився на стіни, на віконце й рішуче ступив до тюфяка. У нього виникла, видно, якась оригінальна ідея. Він засунув руку в кишеню і вийняв звідти ніжик.

— О, — промовив Віллі Генке, який зовсім не сподівся, що тут щось можна зробити. Охоплений цікавістю, він вискочив уперед і став поруч із поліцаєм. Той серйозно, навіть урочисто, взяв трьома пальцями ріжок тюфяка, звичним рухом розпоров його вповдовж рубця до половини і, схопивши за другий ріжок, одним рухом витрусив солому. Потім схилився над соломою й почав перебирати її. Віллі Генке захоплено допомагав. Схрестивши руки на животі, за ними стежила фрау Берта. Тільки Марія стояла біля дверей, з жахом думаючи не про тюфяк і солому, а про те, що поліцай полізе на горіще, де спить Степан. Треба щось робити, рятувати його. Вона переступила поріг, щоб піти до сусіднього закамарку, ворухнути драбину, покликати, дати якийсь знак Степанові. Та фрау Берта стежила за нею очима, і Марія зупинилась на порозі.

— Гаразд, — сказав поліцай, закінчивши огляд соломи і нічого там не знайшовши. — Всяк буває!

Віллі Генке сміявся, обтрушуючи порошок з руки.

— Що ж, підемо далі, — вирішив поліцай, переступаючи розкидану солому.

— Отут живуть корови, — фрау Берта показала на закамарок поруч.

Поліцай глянув на корів, що стояли і спокійно ремігали.

— Отут кінь.

Поліцай оглянув і коня.

— А звідси, фрау показала на драбину, — можна полізти на горище.

Поліцай зняв свою сумку й попросив хазяїна її по-тримати, потім вийняв револьвер і почав підійматись на горище.

Тихо поскрипувала драбина. Марія стояла, схопившись руками за одвірок, і стежила за поліцаєм.

„Зараз все кінчиться — думала вона. — Що станеться там?“

Поліцай підіймався все вище. Ось він зупинився на горищі, призвичаюючись до півтемряви. Чути було, як він ступає далі: шаруділо сухе сіно. Поліцай прямував до віконця в кінці горища, саме туди, де завжди лежав Степан. Настала тиша. Чому? Чому так тихо?

Потім знову почулися кроки. Поліцай повертався назад. Марія не розуміла, що сталося. Він нічого не знайшов там? Тепер Степан і вона житимуть, вона його побачить. Дівчина почувала себе так, немов на крилах летіла в голубому просторі.

Поліцай спустився вниз, весь у сіні, в павутинні.

Віллі Генке задоволено сміявся.

Вони втрюх постояли серед двору, розмовляючи про вибух на станції, про пожежу в степу. Фрау Берта покликкала Марію.

— Ти мусиш стежити, — суворо сказав поліцай. — Слухай! Коли хто ходитиме вночі або коли кого побачиш — мусиш негайно сказати. Інакше — смерть!

Він огидним рухом показав, як зашморгують петлю на шиї.

Поліцай відкозиряв хазяїнам. Віллі Генке приклав руку до непокритої голови.

5

Як і що сталося? Марія нічого не розуміла. Вона працювала. Боліла вивернута рука. Пальці були, як льодинки. Але вона мусила працювати.

Сонце ніяк не могло досягнути даху сараю. Вона стежила за ним і, як дитина, в мислях просила: „Швидше, сонечко, сідай! Нехай уже буде ніч!“

Нарешті, стемніло, але фрау довго не відпускала Марії. Було дуже пізно, коли вона з'явилась на порозі кухні.

— Спати! Я сказала — спати!

Фрау знову не проводила її. Вона замкнула двері на всі засуви й гак, який того дня приробив сам Віллі Генке.

Марія прожогом кинулась до горища, перестрибувала з щабля на щабель.

— Степане!

Тільки протяг свистів на горищі, в щілинах між черепицею. Ніхто не озивався.

Спустилась у двір. Сіла на дошках. Будинок, де вже спали Генке, цементований колодязь серед двору, — все було сіре, морхле, немов вкрите пліснявою.

Йй було тяжко без Степана. Ніч. Німеччина. Вона одна. Все, все віддала б, щоб тільки побачити його, почути доторк руки, обняти так, щоб темніло в очах. А коли не бачити, то хоч голос почути.

Заплакала, як мала дитина. На одній ноті. Ніхто її не почує. Скільки ж можна терпіти? Де взяти сил?

Ставало дедалі холодніше, та вона не відчувала холоду. Та й куди сховатись від холоду? Тюфяк пошматований, солома розкидана. Взяти на горищі сіна? А що скаже фрау Берта? Було однаково, чи у дворі, чи на голій підлозі в закамарку.

Так вона просиділа цілу ніч. Настав холодний світанок. Мороз скував калюжі. Високо вгорі на вітер вороння рвало крихке небо. Степан не прийшов.

6

Ще один день після безсонної ночі. Працювала. Мусить ждати, мусить працювати. Він прийде! Він не може не прийти!

Прокинулась пізно вночі. Примарилось, що хтось постукав. Степан? Сіла на соломі і слухала. Коли знову хтось постукав у стіну — вона схопилась на ноги.

„Хто знає, де стіна її закамарка? Тільки Степан. Хто міг прийти такої пізньої години? Тільки він!”

Але серед двору зупинилась.

„Не тільки Степан знає, де її комірчина — це знає й поліцай. Він питає, чи не чула вона кроків у степу, питає, чи не виходила вона з сараю. Може зараз він постукав і тепер жде — вийде дівчина, чи ні?”

Вона відступила назад і почала скрадатись попід сараєм. На ріжку зупинилась і поглянула на вулицю.

Там стояла людина. В темряві важко було добрати, хто це, але всією істотою своєю дівчина відчула, що це може бути тільки Степан,

— Степане! — вирвалось.

Він підійшов ближче.

— Нікого немає? — запитав.

— Немає. Вчора був поліцай.

Степан полегшено зітхнув і зайшов до двору. В руках він тримав торбинку. Щось брязнуло в ній.

Марія розповіла, що сталося.

— Де ти був? Я мало не вмерла, коли поліцай поліз на горище. Я ж не знала, що тебе нема на горищі. І він міг знайти речі...

— Я пішов уночі, тільки ти лягла спати. Треба було повідомити товаришів. Кілька з них пішло на Україну. Та ще дещо хотів дістати.

— Яке щастя!

— Маріє, — сказав Степан. — Я йшов зараз через майдан — там висять два трупи. Наші люди. І там у лісі, де табір, повні рови трупів. Тут багато наших людей. Ми мусимо жити. І будемо жити. Але на фронті падають солдати. Не без втрат і тут. А коли падає один, що повинен зробити його товариш?

— Заступити місце! — сказала Марія.

— Так, заступити. Як солдат.

Вона розповіла, як поліцай мучив її.

— Спочатку я відчувала біль. Але потім все зацімло. Я б не кричала.

— А якби поліцай взяв мене або знайшов щонебудь на горищі?

— Я б мовчала.

Степан став ласкавий, теплий.

— Бідна моя дівчинко! Сьогодні ти можеш спати спокійно. Коли вони тут все обшукали, то вдруге скоро не прийдуть.

— А що ти приніс з собою?

— Зброя. Вона мені буде потрібна.

Спокій обгорнув її душу.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

1

Біля двору Генке зупинилось авто. На вулиці заревів гудок.

Марія на те не зважала й далі працювала на дворі. Вулицею весь час котяться автомобілі, але до Генке ніхто ніколи не приїжджає.

Тоді на ганок вискочила фрау Берта. Побачивши її, Марія зрозуміла, що сталось щось незвичайне. Фрау вискочила, як поралась на кухні — з непокритою головою, в запорошеному борошном фартусі і з засуканими по лікті рукавами. Вона махала руками й кричала:

— Чого стоїш? Швидше! Швидше! Оглухла чи що?

Марія метнулась до воріт і настіж розкрила їх. У двір, залишаючи по собі гусінь слідів, вїхало авто. Фрау Берта побігла за ним з криком: „Майн гот! Майн гот!”

Авто зупинилося серед двору. Двері кабіни, мов натягнута пружина, відскочили і з автомобіля, спираючись на ціпок, вийшов військовий. Марія побачила його в спину: новий, ширококрисий кашкет, общипна шинеля, тонкі чоботи. Виліз і шофер і заходився виймати з авто валізи, мішки, пакунки.

Фрау Берта щось швидко говорила. На ганок вискочив Віллі Генке і собі залементував. Військовий нахилився й поцілував у голови фрау і хазяїна. Фрау схопила його під руку й повела до ганку. Він ішов дуже повільно, натискуючи на ціпок. Шофер поставив речі біля ганку й повертав у дворі машину.

— Речі до хати! Зараз же! — крикнула фрау Берта Марії. — Зачиниш ворота за машиною.

Авто виїхало з двору. Військовий, шкутильгаючи, підіймався сходами. Зачиняючи ворота, Марія побачила його обличчя.

То був офіцер, що жив в їхній хаті у Корсуні. Він дуже змінився. У нього було тепер не те вгодоване, рожево-вощоче обличчя, яке Марія запам'ятала з Корсуня: він став блідий, з гострими вилицями і темними зморшками. Запалі очі здалеку здавались червоними, як жарини.

Роберт Генке те ж пізнав Марію й зупинився на сходах.

— Це що? Мій подарунок? — запитав він у фрау.

Потім, мій любий. Знайшов, на що дивитись!

— Ні, почекай, це цікаво. Я ніколи не думав...

Офіцер стояв на ганку й уважно дивився на Марію. Він був далеко від неї, але їй стало страшно, немов до неї доторкнулись холодні руки офіцера.

— Ходім, ходім, Роберте! — повторювала фрау.

— Роберте! Нас жде чудесний рейнвейн! — кричав батько.

Офіцер ще раз окинув Марію поглядом з голови до ніг і посмішка промайнула на його обличчі.

— Ну, ходім! — сказав він і поволі переніс ногу на вищу сходинку.

Марія зачинила ворота і з острахом глянула на будинок, куди пішов офіцер, на двір, серед якого темнів слід авто, і на сарай, де був Степан. Вона хотіла кинутись і розповісти Степанові, що сталось, але біля ганку стояли валізи, мішки, пакунки, викинуті з авто, і треба було вносити їх до будинку.

2

Марія дуже пізно зустріла Степана за двором. Було багато роботи. Фрау Берта запросила сусідів—Шубертів і Краузе, щоб вони поглянули на сина, який приїхав із східного фронту. Роберт Генке розповідав про перемоги німецької армії, гості захоплено вигукували: „Хайль, хайль!“ Багато пили, їли, співали, танцювали. Тільки після півночі розійшлися.

— Приїхав їхній син, — сказала вона Степанові, — той самий офіцер, що був у нашому селі й жив у нашій хаті.

Дівчина довго щось зважувала, нарешті, сказала:

— Тепер, коли я втечу, вони не вб'ють мого батька. Він, офіцер, не повернеться на Україну: я чула, він казав батькам, що залишиться назавжди вдома.

І зараз же додала:

— І ти вже одужав. Ми дійдемо хоч куди. Степане, тепер ми мусимо йти!

Але він одказав, про щось уперто думаючи:

— Ні, ні! Ми не можемо йти!

— Чому, Степане? — у неї немов серце здригнулось у грудях.

— Ти хочеш знати? Добре, я скажу. Я багато ходив і дещо вже зробив. Пригадуєш вибух на станції? Але цього мало — ми повинні зробити більше. Мусимо зробити більше. Мусимо зробити так, щоб у них тіло похололо. Ми з товаришами готуємось. Уже все закінчено. Ми хочемо пошкодити цілий завод. Ще день-два, і завод не працюватиме довгий час.

— Завод?

— Так, цілий завод, де виробляють літаки. Це тут недалеко, за Яуером. Завод вийде з ладу. Він довго не випускатиме жодного літака.

Марія помовчала, а потім сказала:

— Це ті літаки, що понесуть на Україну бомби? Ні, тоді ми не можемо йти. Я цього не знала. Будемо ждати!..

Степан хотів втішити її.

— Я піду сьогодні, — сказав він, — і за день-два повернусь. Після того ми зможемо рушати.

Але Марія мусила виповісти йому свій сумнів.

— Ти підеш на два дні. Тебе не буде. Я сьогодні бачила офіцера. Він страшний. У нього божевільні очі. Увечері він був п'яний. А коли він прийде? Що тоді робити?

Степан також усе зважив.

— Маріє, — у нього був тихий голос. — Ти пам'ятаєш, що я тоді приніс уночі?

— Пам'ятаю. Зброя.

— Торбинка лежить отам, в куточку під сіном. Ти зможеш?

— Добре! — Вона притулилась до нього холодними устами. — Це я так запитала. Ти йди. Я зможу. Не турбуйся, Степане! Цілий завод — це так багато. Я ждати-му тебе. Вони нічого не зроблять мені.

3

Марія розкидала на городі гній. Пахло морозцем, парувала перепріла солома.

Розкидавши віз, вона поверталась до двору, тримаючи коня за недоуздок. У дворі, недалеко від сараю, стояв Роберт Генке. Зігнувшись, він спирався на ціпок. Дівчина побачила його здалеку й торкнула коня батіжком. Чого стоїть тут офіцер? Що йому треба? Може пощастить проминути його?

Та він зупинив її. На його блідому обличчі яскраво блищали очі. Він часто дихав.

— Почекай! Зупини коня! — крикнув Роберт Генке. — Зупини, бо...

Мусила зупинитись. Стояла, притулившись плечем до теплої голови коня.

— Така ж, як була, — сказав офіцер. І зараз же поправився: — Ні, не така. Змінилась. Там, на Україні ти була просмалена сонцем, чорна, пастушка. Не така.

Марія мовчала.

— Тепер ти — дуже бліда, ле тобі до лица оця блідність. Ти, коли хочеш, цікава. Навіть розмовляєш, як німкеня. Розумієш, що тобі дала Німеччина? Хто це зробив? Я тебе послав сюди. Ти чуєш?

Вона відказала:

— Ні, Німеччина мені нічого не дала. Вона в мене забрала Україну. Мене відірвали від батьків.

Роберт Генке посміхнувся.

— Наївна, дурна дівчино. Ти ніколи не побачиш України й батьків. Ти житимеш довіку тут, у Німеччині. У тебе на рукаві он опаска, „OST” Я — твій хазяїн. Я зроблю з тобою, що схочу.

Вона хотіла крикнути, що ніяка сила не втримає її тут, що у неї є Степан, але зрозуміла: не можна цього говорити. Сказати — загине і вона і Степан.

Він вів далі:

— А тепер ти питимеш вино? Ти не зробила цього в Корсуні, може зробиш тут?

— Ні, я ніколи не питиму вина.

— Годі, дівчино! Ти вип'єш.

Він сміявся. Йому хотілось поглузувати з Марії. Йому так сумно в Яуері. А це — все ж розвага...

— Ти хочеш бачити свого батька, — м'яким, ласкавим голосом спитав він, дивлячись їй в очі.

Вона мовчала і дивилась у далину.

— Коли хочеш бачити, приходь пити вино. Тоді пу-щу на Україну. Ти скинеш з рукава опаску.

Марія тихо сказала:

— Я хочу їх бачити, але вина ні за що не питиму.

— Добре! Ти уперта, як диявол. Але я — німець. Я знищую все, що стає на моєму шляху. Мені нічого не шкода. Коли я не можу взяти того, що мені подобається, я те знищую.

— Убивайте! — зітхнувши, сказала вона.

Він засміявся на весь двір. Навіть Рекс підняв голову.

— Ні, я тебе покищо не вб'ю. Ти сама прибіжиш до мене. І наказав:

— Вези гній! Швидше вези гній!

Марія повела коня. Роберт Генке стояв серед двору і сміявся. Від степу низько, під зловісними сірими хмарами, летіло й кричало вороння.

Починалась холодна, буряна ніч. Сірі хмари впали на землю і порвались на шмаття. Вітер дув з усіх боків. Здавалось — багато, сто вітрів, зустрілись і заходились боротись над Яуером. Рипіли, наче розладнана гармошка, петлі воріт, грюкали віконниці, на даху відірвався листок бляхи й гуркотів, як барабан.

До самого вечора Степана не було. Марія вискочила в темряві до сараю й покликала:

— Степане! Степане!

Але він не озвався. Горище було порожнє.

Вона працювала далі, відчуваючи, як наростає в ній тривога. Ця тривога особливо збільшилась, коли з їдальні, разом із матір'ю, вийшов Роберт Генке. В кухні було тепло й тихо.

— Так як, мамо, мій подарунок? — засміявся він. — Чи вдоволені ви?

— Ти — жартівник. Невже не міг прислати нічого кращого? — відповіла фрау.

— Мамо, — сказав він, — ви не знаєте ціни речам. Це довіку ваша рабиня. Рабиня зі сходу. Це дуже оригінально.

Він пильно дивився на Марію. Його погляд був сповнений презирства. Вона одвернулась від нього.

— Я мушу сьогодні випити, — звернувся Роберт до матері. — Хочу пити й гуляти. Надворі холодно, в хаті тепло.

— Чому ж ти не сказав про це раніше? Може покликати Шібертів або Краузе? Ти ще не познайомився з Кларою Шіберт. О, Роберт, ти не знаєш Клари! Це — справжня німкеня...

— Сьогодні нікого кликати не треба, — сказав рішуче Роберт. — Ми будемо самі.

— Добре, Роберт, добре! — І фрау наказала Марії готувати келехи, миски й виделки.

— Син пішов у батька, — почувши про випивку, заговорив в їдальні Віллі Генке, — але й батько не відстане від сина.

— Мамо! — гукнув Роберт. — У мене у валізі є вино. Воно зветься „руська горька”. Там і шоколад. Київський шоколад. Давайте його сюди.

В їдальні горіли всі лампи. Роберт сів до фортепіано

й почав награвати якийсь танок. Віллі Генке, як ведмідь, тупотів ногами.

— До столу! До столу! — наказала фрау Берта. — Сьогодні Роберт мусить розповісти нам про фронт. О, я так хочу чути про фронт. До столу, до столу!

Тепер Марія довго сидітиме на кухні. Німці будуть пити, їсти, співати. Хто знає, чи прийшов Степан? А вона ж після того, як закінчиться вечеря, повинна ще помити посуд, прибрати на кухні. Аж тоді фрау скаже: „Спати!“. Коли закінчиться цей вечір? Як вие вітер за вікном! Чому неспокійно гавкає на дворі Рекс?

вітер за вікном! Чому неспокійно гавкає на дворі Рекс?

Хазяїни сіли за стіл.

— За перемогу Німеччини! За наше свято! — сказала фрау.

Свято! Марія пригадала, як колись зустрічали свята вони вдома, в Корсуні. До такого дня білилась хата, все пралось, оздоблювалось. На стінах вішали гаптовані рушники, під Новий рік в кутку хати ставили ялинку, прикрашали її горіхами, яблуками, цукерками, а до гілочок ліпили свічки. А в коморі й на столі приготована була найкраща їжа. Десь коло півночі сідали до столу. На покуті — батько, старенький, сивий, з підстриженими вусами. Праворуч від нього, в новому, темно-вишневому очіпку і чорній шовковій керсетці — мати. А край столу — Марія, в намисті, дукачах, стрічка у волоссі. Тепло було в хаті. Ніхто й пари з уст. За вікном морозяка ходить зовсім не страшний „Рип-рип... рип-рип“.

Тоді батько вставав. Поволеньки-поволеньки. Говорив, як після важкої роботи: „У-у-ух!“ Це від урочистості. Рукою поправляв вуси. А далі підводив голову й дивився на двері, немов ждав, що хтось увійде. Так велів звичай. А може хто, заблукавшись в степу, замерзає, може у кого немає ні шматка хліба? Кажуть, що в старовину так бувало; тому кожна хата — настіж, чарка й закуска одразу. Але з степу ніколи ніхто не приходив. Батько відривав погляд од дверей.

— От і діждались... кхе-кхе, — починав тоді він. А обличчя веселе, веселе. В правій руці чарка, з холодною, як вода в Росі, горілкою. Аж піт виступав на склі. „Дай же боже, — говорив він, — щоб у нас і хліб родився; і скот плодився, і щоб наш пан-господар та й ні чим не журився“.

Але чарка ще не випивалась. Це був тільки початок промови. Мати й дочка для порядку протирали хустками уста. Батькова рука з чаркою підіймалась вище, а голос ставав пружнішим.

— Дай же боже, — говорив він, — довгі літа, щастя й здоров'я тому, що в Кремлі! Щоб віки була у нас така радість.

І аж тоді ковть — порожня чарка. Поглядав на денце і дивувався. „І де вона поділась, окаянна? Адже щойно була!”

— Після першої не закушують, — немов вибачався він, і мати хутенько наливала другу, а він посилав її наздогін першій.

— А ви що ж, — дивився батько на невипиті чарки дружини й Марії.—Хочете, щоб очі позападали? Чи може Марія не хоче собі пари?

І не пити не можна було. Та, правду, кажучи, і хотілось випити. Побіжить та чарочка, як вогняний зливok, по тілу. А їсти ж так хочеться! І на столі все є. А попереду — ціла ніч. І музика буде, і пісні, і танці, обійдуть Корсунь, і Заросся...

— Хайль! — донеслося з їдальні.

— Хайль! — кричала навіть фрау.

Брязнули чарки. Зацокотіли виделки.

— Але я став надто нервовий, — почувла Марія голос Роберта Генке. — Я багато пробув на фронті. Особливо погано відчуваю себе ночами.

— Що тобі робиться ночами, Роберт?

— Не можу спати, — відповів він. — Мені неприємно бути одному в кімнаті. Я хотів би, щоб хтось був біля мене.

— Роберт, — сказала фрау. — Я можу...

— О, ні, — заперечив він. — У вас так багато роботи. Я не смію.

— Тоді я, — сказав Віллі Генке. — У мене є револьвер — подарунок гауляйтера. Я вмію ним орудувати. Коли ми у вісімнадцятому році були в Києві...

— Що ви, що ви! — засміявся Роберт. — Який із вас солдат?

Він трохи помовчав і байдуже запитав:

— Де спить оцей... мій подарунок з України?

— Вона спить в сараї.

— Так от вона мусить вночі бути тут. Вона повинна мене охороняти.

— О! — засміявся на всю кімнату Генке. — Пізнаю! Син пішов у батька!

— Старий дурень! — гримнула на нього фрау і продовжувала, звертаючись до сина: — ти міг мені про це сказати спочатку. Ну, хіба я не розумію! Мужчина, офіцер! Вдень — діла, вночі — спокійний сон. Звичайно, вона повинна бути тільки тут. Вона й так спочиває занадто багато. Не турбуйся, я все зроблю для тебе, мій хлопчику.

5

Тільки зібравши всі сили і згадавши Степана, Марія вистояла і не впала, почувши розмову в їдальні. Потім одступила в куток кімнати. Вона ждала, що зараз же хтось із них вийде, схопить її за руку: фрау, хазяїн, може, Роберт. Коли б хтонебудь вийшов у цю хвилину, вона кинулась б у коридор, у темний двір.

Але в їдальні точилась тиха розмова. Солодко позіхнув Віллі Генке. Роберт пішов до фортепіано і, взявши кілька акордів, заспівав якоїсь пісні.

Потім фрау встала з свого крісла й пішла до кухні. Вона, як звичайно, оглянула, чи все прибрано. Подивилась на посуд, навіть взяла одну каструлю й піднесла її до світла. Далі позіхнула і, не звертаючи ніякої уваги на Марію, підійшла до шафи, довго рилась там, наспівуючи пісні, яку грав Роберт у їдальні, і, нарешті, щось вийняла.

— Візьми! — сказала фрау.

Вона кинула Марії спідницю й кохту. Її рідний одяг, в якому дівчина приїхала з Корсуня.

— Іди до себе! — продовжувала фрау, — передягнись і зараз же повертайся. Сьогодні ти спатицеш тут. Надворі холодно... брр... І панові офіцерові погано, він хворий. Треба вночі його доглядати. Ти розумієш!

• Марія зрозуміла! Вдень — діло, вночі — сон. Але в неї на рукаві опаска з написом OST; вона — невільниця, рабиня. Фрау ж хоче догодити синові. Фрау має смак і знає, що в такому випадку належить робити. Марія повинна мати пристойний вигляд. Не невільниця, з тавром на рукаві.

— Ти мене зрозуміла? — знову запитала фрау. Очі в неї були холодні, як у рибини. — Чого ж ти стоїш? Іди, переодягайся й повертайся.

Марія жахнулась. Справді, чого вона стоїть? Фрау наказує йти — так треба йти! Вона ж сама хотіла тікати. Швидше! Швидше з цих кімнат, де загибель і смерть, де повітря палить, як вогонь!

Вона схопила свою спідницю й кохту. Фрау Берта посміхнулась. Як вчепилась ця дівчина в свої ганчірки. Яка вона пожадлива! Нікчемна, нижча раса! Їй притаманні жадоба і скупість. Але нехай радіє, нехай одягається! Ці ганчірки справді їй до лиця. Фрау посміхалась.

— Я розумію, — сказала Марія. — Зараз я повернусь. Добре, фрау Берта!

Вона взяла одяг і вийшла з кімнати.

6

На мить Марія зупинилась надворі. Так було їй в дитинстві, коли впав місток на Заросся і вона брела темної ночі, навесні, через розбурхану Рось, що вивертала каміння. Але тоді вона йшла додому, до матері й батька. Куди ж іти їй тепер? Що робити? Степана, напевне, немає. Він завжди приходить пізно, коли все затихає в місті. Отже він не захистить її. І ніхто не може захистити.

Треба швидше піднятися на горище, взяти зброю, про яку він говорив. Бігти на вулицю, ждати його десь в темному куточку під парканом, а тоді тікати разом. Не буде до ранку — тікати до лісу, шукати його там.

Вона швидко пробігла двором. Стрибаючи через щаблі, піднялась по драбині. І раптом почула, як її підхопили руки, які вона відразу впізнала.

— Маріє! Ти? — почувся голос Степана.

Він тримав її, мов шір'їну, в пружних, дужих руках.

— Що сталось? Ти вся тремтиш?

Від хвилювання й швидкого руху їй захопило дихання.

— Це я, Маріє! Що з тобою?

— Степане! — казала дівчина. — Офіцер п'яний. І хазяїн також. А фрау Берта вийшла в кухню і звеліла, щоб я приходила стерегти офіцера в його кімнату на всю ніч. Що робити?

Марія ждала, що Степан спалахне, як і вона. Прийшов час, якого вони нетерпляче ждали; не можна гаяти ні хвилини. Ніч темна. Вітер вириває дерева. Все реве, шумить. Треба швидше йти у степ, ліс, тікати звідси.

Але Степан ні одним словом не виявляв хвилювання й не поспішав. Він тримав її холодні руки в своїх, намагаючись зігріти і щось думав.

— Ну, кажи, що робити? — тремтіла вона. — Там мене ждуть. Офіцер може прийти й сюди.

— Нехай подождуть. Ми ждали довше. А сюди ніхто не прийде. Надворі холодно. Їм у хаті непогано... Офіцер дуже п'яний?

— Дуже. І він, і батько.

— Тим краще!

Степан зігрів її руки й пішов у куточок горища. Повернувшись незабаром, сказав:

— Тепер я готовий. Ходім!

Спустившись сходами, вийшли у двір. Там було дуже темно. Вітер зривав з землі порох і листя. Все навколо стогнало й ревла. Віконниці в будинку Генке були зачинені, звідти не проливалось ні краплинки світла. Рекс, сполошений бурею, не розуміючи, що діється і чому так пізно ходять люди по двору, кидався на цепу.

— Як холодно! Ходім! — Марія схопила Степана за руку й потягла до воріт.

— Ти куди? — здивувався він. — Ні, почекай. Спочатку ми підемо до них. Він же запрошував...

— Він наказував мені.

— Він наказував тобі, а піду я.

Марія зрозуміла, що Степан тримає в руках: у нього зброя. Він хоче піти до них. Спершу її охопила тривога: Степан — один, а там — офіцер, його батько, мати. Але тривога відразу втихла: Степан дуже спокійний. У нього тверда, міцна рука. Визволення близько. Але щоб воно прийшло, треба зробити ще один крок.

— Добре! Ходім, Степане!

І вже не було страшно. Нехай буде, що буде! Вона слухняно, якимось відразу заспокоївшись, пішла проти вітру поруч з Степаном.

Біля ганку він зупинився.

— Ти побудь тут. Я піду сам. Кухня праворуч?

— Праворуч з коридору кухня. З неї просто — двері до їдальні, а звідти — праворуч кімната офіцера, ліворуч — їхня.

Марія вся в страшному напруженні, тримаючись руками за поручні, лишилась біля ганку. Човгнули чоботи в коридорі. Блиснуло світло з дверей кухні і стало темно.

Коли Степан зайшов до кухні, там нікого не було. На столі горіла свічка. В розчинені двері видно було темну їдальню. В кімнатах праворуч і ліворуч від неї горіло світло.

Скрадаючись, Степан пішов до їдальні.

— Марі, ти прийшла? — запитала фрау. — Помий руки! Потім погаси світло, замкни скрізь двері і йди до пана офіцера.

Степан мовчав. Зброя в його руці була дуже холодна. Притьмом ступив він до їдальні і став так, що йому було видно і кімнату господарів і кімнату Роберта.

Віллі Генке вже дрмав. На ліжку біля нього сиділа, роздягаючись, фрау Берта. Вона була важка і велика, як розв'язаний лантух з борошном.

У кімнаті ліворуч лежав офіцер. Він ще не роздягався. Очі в нього були заплющені. Права рука, простягнена до столика, що стояв при ліжку, то згиналась у кулак, то розгиналась. Здавалось, що офіцер щось ловить тією рукою і не може піймати.

— Марі! — крикнула голосніше фрау. — Чого ти мовчиш? Ти позамикала всі двері?

Почувши цей крик, офіцер розплющив очі. Він махнув головою, думаючи певне, що спить. Але біля дверей стояла людина з автоматом в руці.

— Що це? Хто ти? — крикнув сполохано Роберт.

— Російський солдат! — відповів Степан.

— Ти чого? Як ти опинився тут? Геть!

— Пізно! Ось тобі за все!

Черга автомата прозвучала в їдальні, немов хто, поспішаючи, забивав цвяхи в домовину. Рвучи на собі сорочку, Роберт поповз з ліжка і впав на підлогу.

Коли Степан відвернувся від офіцера, він побачив спотворене люттю обличчя старого Генке, що прокинувся, почувши крик, схопив подарунок гауляйтера, — револьвер, який лежав у нього під подушкою, і підкрадався ззаду до Степана.

— І ти туди? — крикнув Степан.

Він натиснув ще раз спусковий важіль автомата і прошив тіло Віллі Генке, а разом і фрау, що ховалась у нього за спиною...

Степан повернувся до кухні, коли туди входила Марія. Була вона дуже бліда.

— Це я, Степане, — сказала дівчина. — Може тобі допомогти?

— Ні, не треба. Все кінчено. Отам вони лежать.

— І фрау?

— І вона. Бив у пана, а влучив у пані.

Вона подумала і сказала:

— Так краще. Прокляті! Як я ненавиджу їх! Всі вони однакові!

Степан оглянув кухню.

— Це ти прибирала?

— Я. А що?

— Дуже блищить. А вона що робила?

— Сиділа в їдальні і стежила за мною.

Марія показала на крісло в їдальні.

— Отам!

Він подивився на порожнє крісло, зап'яте білим чохлом.

— Тобі треба передягтись у далеку дорогу, — сказав Степан. — Бач, що робиться надворі!

Вона при світлі показала спідничку й кохтину:

— Це — рідне. З України.

— Бачу. Добрий одяг. Бо рідний. Але що одягнути на ноги?

— У мене були батькові чоботи, але їх забрав і зносив хазяїн.

— Надворі холодно, — сказав Степан. — Ноги треба берегти.

Він пішов у кімнату Роберта й повернувся з чобітьми.

— Вони ще теплі, — жахнулась Марія.

— Нічого, не бійся. Чоботи наші. Він зняв їх з живого.

Степан присів на стільці й наказав Марії, що їй взяти в дорогу: накинути щось на плечі, приготувати в торбинку харчі. Дівчина ходила по кухні й робила, що він казав. Дістала з шафи й поклала в торбинку і два рушники.

— Це з нашої хати. Офіцер украв і прислав батькам.

— Візьми. Знадобиться.

Коли все було закінчено. Степан показав на сулію в кутку.

— Що там?

— Гас.

— Вилий на підлогу. І в їдальню хлопни.

Вона й це зробила. Скинула кохту з опаскою і жбурнула на підлогу.

— Дивишся? — побачив Степан портрет Гітлера на стіні.—Дивись, кате! Тобі є на що подивитись сьогодні. Колись побачиш більше: колись це буде з усією твоєю Німеччиною.

— Виходь, — звернувся до Марії. — Нехай не залишається сліду.

На дверях Степан запалив шматок газети й кинув його на підлогу. Гас одразу спалахнув. Золоті гадючки затанцювали в кухні і навперейми побігли до їдальні. Степан зачинив двері.

На подвір'ї затихало. Але сірий туман ще вирував над землею. Чути було, як намерзаючи, гудуть на вулиці телефонні дроти. Рекс бряжчав ланцюгом.

— Відпусти його, — сказав Степан.

Марія відпустила пса. Вперше за багато років він відчув волю і почав стрибати й перекидатися на землі, стогнучи з радості.

— Тепер ходім, — промовив Степан.

— Як б'ється серце! Мало не вискочить з грудей,— сказала Марія. — Степане! Любий! Їх уже немає. Ми підемо тепер далеко. Ми дійдемо. На Україну, на Смоленщину. Ходім, любий!

Перед ними лежав степ, схожий уночі на шершаву кригу. Далеко була рідна сторона. Тяжкий був до неї шлях, але це не лякало їх. Вони були упевнені, що дістануться на батьківщину.

— Ми підемо додому, — сказав Степан. — Там багато роботи. Але ми побуваємо ще й тут...

Вони пішли. Ішли обережно, тримаючи одне одного за руки, щоб не збив з ніг вітер, зважаючи кожен крок, щоб не потрапити в пастку. Пройшовши шляхом, повернули до лісу і скоро зникли між деревами.

Рекс стояв біля воріт. Він сполохано метнувся й завив, коли з вікон будинку Генке вирвався вогонь, потім прожогом кинувся в темряву, в степ...

1944—45

Діюча Армія

elib.nlu.org.ua

ГУЦУЛ

(Оповідання)

Гуцул Андрій гнався за німцем по підкарпатських луках.

Недалеко, в долині, яку перетинала гірська ріка, ішов бій. Там клекотіло, як у казані. Долітала луна гарматної стрілянини, в'їдливе цокотіння кулеметів, постріли рушниць. Над бойовищем пропливали і скидали в долину свій вантаж бомбардувальники. Бій точився і високо вгорі, куди не сягало людське око — там, як роздратовані джмелі, гули, намагаючись зайти один одному в хвіст, винищувачі. Один з них, весь в огні й диму вивалився з блакиті. Трохи пізніше з'явився парашутист. До нього, як стебла золотої пшениці, тягнулись трапи куль. А навколо парашутиста літали і розстрілювали його винищувачі. Парашутист спочатку розгойдувався, а далі пішов до землі, як грузок — видно, він був мертвий.

А на гірських луках панувала тиша. Здавалось, що це — єдиний у світі закуток, куди не заглянула війна. Густа й висока трава росла буйно, хмільно. То тут, то там вибивались, як вогники, жовті квіти звіробою, біліли великі ромашки, синів Петрів батіг. В траві сюркотіли жабки-трав'янки, навперейми стрибали й ляскатіли копки, тріпочучи крильцями, над луками здіймались жайворонки і дзвеніли у голубому небі. Серед лук, на вершині спаленого блискавицею явора, сиділа застигнута і осліплена денним світлом сова. Вона міцно спала, нікому не було до неї ніякого діла. Мир і спокій панували на луках і вище, де починались Besкиди й Чорногора, з їхнім холодом і вічним мовчанням.

Але Андрій знав, що це зрадлива, підступна тиша. Бій іде в долині, там усе кипить і вирує. Але смерть простягає руку й сюди, на луки, підстерігає людину в тиші й мовчанні.

Тількищо зза кущів дряпака¹ пролунав постріл і куля продзижчала біля голови Андрія. В повітрі запахло порохом. Стріпонулась і заспокоїлась поранена кулею гілочка. На росяній траві видно сліди черевиків з шипами. Людина, що залишила ці сліди, йшла дуже швидко, натискуючи на передки черевиків. Щойно тут пробіг німець...

В цю хвилину поруч щось занаруділо. Аж здригнувся з несподіванки Андрій. У траві промайнула якась тінь. Заворушились вершечки квіток, немов рибина пробігла по зеленому плесу озера. Квітки ворушились далі й далі.

Що це було? Хто знає? Хіба мало звіра випасається на підкарпатських луках? Може то була молода сарна, може заєць чи лис?! Все ж то був звір, а не людина. То був не німець: німець подався куди вказували сліди. Андрій постояв ще трохи і, роздивляючись попереду кожен камінчик і бадилінку, поволі рушив далі.

Оцей шалений двобій Андрія з німцем почався ще внизу, в долині, і тривав кілька годин.

Як і завжди, Андрій пішов із свого підрозділу вночі. Він, як той мисливець, любив темної ночі блукати невідомими стежками, переходити бистрі джерела, навпомацки продиратись у лісових нетрях.

Як багато можна було пережити за одну таку ніч. Ідеш — і бачиш: ось вимальовується щось попереду на тлі сірого неба. Звір то чи людина, а може пень? Чи то зірка горить на небосхилі, чи хтось необачно не затинив вогника? Що за стогін почувся біля лісу — чи то заквилив нічний птах, чи кличе на поміч поранений товариш? Ніч на кожному кроці була повна тривоги й несподіванок.

Часто він прикипав до землі, чуючи перед собою кроки людини. Пригнувшись до трав, він нагадував кущик. Іноді назустріч ішов свій; він пропускав його мовчки, не озиваючись — на передньому краї вночі ні про що говорити. Іноді то був німець. Андрій пізнавав його по ході, по диханню, по якомусь, кинутому в темряву ночі, словечку, по обірваній мелодії пісні. Німець проходив за два-три кроки. Часом то був не його німець. Андрій не хотів у цьому місці залишати сліди;

¹ Дряпак — ожина.

тому він мовчки лежав на землі, слухав, як ступає німець, як затихають вдалині кроки. Стриматись було важко, але війна навчила його цьому. Іноді то був той німець, якого шукав Андрій; тоді він ждав, поки німець пройде, і виростав у нього позаду. Жоден німець, пійманий ним, не кричав — він не встигав крикнути. Андрій, як беркут на мишу, кидався на німця, стискував пальці на шиї, оддавлював коліньми груди. І німець швидко стихав.

Це не була жорстокість. Смішно було б, коли б хтонебудь назвав Андрія, що любив квіти, трави, життя, рідний край, — жорстоким. А що робив би інший на його місці?

Він народився тут, біля підніжжя зелених Карпат. В долині над рікою, де кипить бій, стояв їхній оседок. Там була хата, загорода для худоби й садок. Він знав там кожну травинку, бадилінку, йому знайома була кожна гілочка на яблуні й горісі.

Змалку він полюбив і гори, що, як зубчасті мури круг фортеці, сторожко стояли на обрії. Любити ті гори навчив його дід Роман.

То був старий, сивий, але статний і дужий гуцул. Все своє життя провів він у горах, на полонинах, де випасав свою й людську маржинку¹, і мудро, немов усе побачивши з висот, дивився на світ.

Андрій любив, але не завжди міг говорити з дідом. Ранньої весни старий рушав у гори і ніхто його не бачив аж до осені. Зате яка бувала радість, коли дід спускався восени з маржиною в долину. Він був обпалений гірськими вітрами, балакучий після довгого мовчання, жвавий після доброго, молочного літа. У першу ж неділю Роман одягав чорні штани, вишивану сорочку, підперезувався широким чересом², на плечі накидав писаний киттар³, а на голову одягав крисаню⁴ з павиними перами. Не дід, а справжній парубок.

— Ну, тепер ходім, — звертався він до онука, беручи його за рученя.

І вони йшли — старий гуцул ватаг Роман і його онук. Через луки, через гірські пасовиська й ліс — на далекі

¹ Маржинка — худоба.

² Черес — пояс.

³ Киттар — безрукавка.

⁴ Крисаня — капелюх.

верховини. Коли хлопець стомлювався, дід брав його на руки. Затишно й тепло було на тих руках, як у човні.

На верховині дід сідав, запалював оздоблену мідяними цвяхками люльку й довго дивився в голубу далечину. І починав дід оповідати про гори, про верховини, про рідний край.

Затаївши подих, слухав хлопець слова про Низький і Високий Бескиди, де живуть бойки й лемки, про Горгани, що тягнуться за Бескидами, про високу Черногору і грізну Говерлю, що, як кришталевий палац, курилась на обрії хмарами.

— Там, — показував дід Роман у далину, — не живуть люди. Зрідка там бродить дикий звір. Тільки беркути там ширяють над скелями та гріється на сонці велетенський змії-полоз.

— Діду, — здригаючись усім тілом, просився онук. — Ходімо по в ці гори.

— Ні, хлопче, — відповідав дід Роман. — Нам там нічого шукати. Нам досить зелених полонин. Ті гори високі люблять тишу й спокій. Вони не люблять, коли хтось приходить підслухувати їхні думки й читати знаки, написані на каменях. Коли ж хто посміє наблизитись до Черногори, вона гомонить, хмуриться важкими хмарами, б'є стрілами срібних блискавиць.

— А ви самі там були, діду? — допитувався онук. — Чи то все бачили?

Дід Роман загадково посміхався, здіймав з голови крисаню й довго дивився старечими, примруженими очима на Черногору. І з тих його очей, як краплина з крижини, зривалась сльоза.

Чи то дід сумував, що прожив вік і не побачив отих верхів, чи може шкодував, що, побачивши раз, вже ніколи їх не побачить? Важко пізнати людську душу.

Раз увечері затрембітали трембіти в оседку над гірською рікою — не стало діда Романа. Погнав на полони ватагу син його Григор.

Григор був дуже подібний до діда. Такий же стрункий, гнучкий, дужий. Тільки що не сивий, а чорний, як вуглина. Як і дід, він провів вік у горах, єдиним його приятелем на далеких тих полонинах був Циган — широкогрудий, чорний пес, що охороняв від звіра ватаги в горах. То був дуже мудрий пес, що здалеку чув кроки

вовка і сміливо вгризався йому в карк. Так і жив Григор — весною виходив на полонини, пізньої осені повертався до долин.

Андрій тим часом підріс і іноді ходив до батька в гори. Іти було страшно — в кущах поруч чулися дикі звірі, на деревах ввижались дзьобаті птахи, на шляху повзали гадюки; він ждав, що ось-ось з'явиться і страшний полоз.

Та щасливо діставався на полонину, їв приготований батьком сир, запивав його кисленькою, схожою на яблуневий сік, жентицею¹. Часом батько давав йому флюяру і хлопець сідав край полонини, грав. Грав він невміло, аби-як. Найчастіше це була одна нота, що то затихала, то робилась розпачливо-тужливою. Але йому здавалось, що його музику слухає весь світ. Він дужче й дужче надимав щоки, аж упрівав з натуги. А в далині синіли гори, грали ніжними барвами ліси, в долині, як голубий черес, вилась ріка, а по ній неслись дараби².

Кілька днів гостював він у батька, рвав квіти, збирав молоді горіхи в лісі, бігав навперейми з Циганом. І всі ці дні гори стояли у нього перед очима. Він бачив їх насвітланку — тоді вони рожевіли, бачив удень — тоді над ними клубились хмари. Вночі вони з батьком мовчки сиділи біля ватри. Золоті іскри ватри, як бджоли зі сполоханого рою, здіймались до голубих зір. Гори підступали так близько, що чуті було їхній холодок і подих. А коли засинав у стаї, поруч із візцями, спалося Андрієві, що вийшов він край полонини, став над безоднею й жде. Знав хлопець, що мине ще одна хвилька — виростуть у нього крила і полетить-полетить він над горами...

І радісний, збуджений, пам'ятаючи ще цей сон, плигав він з каменя на камінь, будив гори дзвінким криком і повертався з квітами та ягодами додому.

Там, в оседку мати питала, сміючись:

— А чи не бачив того полоза? Чи дуже ся бояв?

— Ні, мамо — відповідав він, як дорослий. — Я ся не бою. Там файно є на полонині. І тато кажуть, що хутко мене візьмуть до себе...

А ще за кілька років навесні разом з батьком на все літо пішов у гори і юнак Андрій. Вилюднів уже до того

¹ Жентиця — сироватка.

² Дараби — плити.

часу, витягнувся, стрункий став. І сірі очі спід чорних брів побіскували, як у дорослого.

Восени, повернувшись з гір до долини, пізнав він Майку. Була то дівчина з блакитними очима, рум'янцем на щоках, з тонким волоссям, колір якого вона напевне позичила з льону. Оседок її батьків стояв по той бік річки, що виривалася з гір і шумно котилась долиною. А що йому була та річка? Він переходив її жартуючи, скоком. Вона билась дрібними камінчиками, аж різала шкіру. А він співав:

Верховино, світку ти наш.

Верховини слухали цю пісню. Слухала цю пісню Майка. Вона стояла на царині за оседком під горіхами і кидалась йому назустріч, почувши кроки.

— Андрійку.

— Моя царівна.

Він стискував її безгрішне тіло так, що Майці було боляче. Та що біль кохання? Любиш — то солодко й муку терпіти.

Вони сідали на траві. Навколо цокотіли коники, дивні комахи з блискучими голівками, немов запалені ліхтарики, пливли в повітрі. Десь у горах дикий звір кликав свою заблукалу подругу. Андрій говорив, як колись візьме Майку на руки й повезе у широкий світ — до Києва й Чорного моря — а там скаже усім:

— Дивіться. Ось вона, моя царівна. Це дівчина з Карпатських гір. Дивіться, яка вона красна.

— Та кому, кому я потрібна? — сміялась Майка.

— Що люблю я, мусять усі любити. — відповідав Андрій.

І як було не любити зелені гори й людей, що жили в горах. Заради цих людей, заради зелених гір пішов Андрій і на війну. Був тоді вечір. Мати схилилась, як верба, над воринням¹, і гірко плакала. Прибігла зза річки Майка і стояла стривожена і напружена, як смерека, що почула подув холодного вітру. А батько взяв жменю пшениці й посипав перед сином шлях...

Три роки не був Андрій вдома. Не міг спати — все ввижався йому рідний край, батько, мати, Майка. Через те і звик половати вночі, ішов у темряву на невідомі шляхи, в чорні яри, і робилось легше все забувалось.

¹ Вориння — огорожа.

Дунав тоді тільки про одно: як убити ще одного німця. Бо знав — чим більше їх уб'є, тим швидше буде вдома.

Вони повернулись до рідного краю, до зелених гір. Скільки днів, скільки ночей мріяв Андрій про цю годину. Уявляв, як увійде до хати, сяде на покуті, погляне в очі батькові, матері, Майці і розкаже їм про всі муки та страждання.

Але не радісно зустрів його рідний оседок. Хата була спалена, вориння розкидано.

— А де батько? — запитав у сусідів.

Дізнались німці, що син в армії — поставили їх над потоком і скинули з кручі.

— А Майка? Отам в хатині на тім березі жила.

— Хто ж не знає Майки? Погнали її німці. Як кричала, як плакала. До того всю весну на верховинах ховалась. Коли ж дуже файна дівка була.

Один пес Циган лишився був, — додав хтось із сусідів. — Вночі вив, вив. Все розумів мудрий пес. А там і він зник...

Андрій більш нічого не розпитував. Він пішов до свого підрозділу, до товаришів, з якими воював під Сталінградом, на Дінці і Дніпрі.

З того часу Андрій ще більше полюбив ночі. Тільки вони й рятували. Ночі були темніші від воронячого крила, жодна зоря не горіла на небі.

Він ішов долиною, де пінилась ріка, підіймався на полонишу, блукав у лісах, де знав усі стежечки і міг пройти й там, де не було стежки. Він був вдома.

І минулої ночі Андрій вийшов на полювання. Нічого не знайшов, хоч і чимало сходовив. Німець у Карпатах зробився полохливий, як заєць. Андрій ходив у долині біля самого переднього краю німців і тільки роздратувався: німці сиділи в окопах, він чув їхню мову, але вони не показували й носа.

Тоді він піднявся вище, на луки й там на світанні знайшов те, чого шукав.

По гірських луках блукав німець. То був розвідник. Андрій пізнав його по рухах і поведінці, бо німець, хоч навколо було тихо, зробивши кілька кроків, ховався, як ящирка, в траву, перепоззав на нове місце, висував звідти голову, озирався навколо і, петлюючи, продовжував путь. Андрій кілька раз пробував перетяти йому шлях.

Та німець немов угадував його намір і з'являвся щораз новому місці.

Тим часом зовсім розвиднілось. Андрій розумів, що відновити близько до німця не вдасться, а доведеться бити його здаля.

Був ранній час. Світло сіялось на луки, як зерно з густого сита, крапля по краплі. Навколо звисала негура¹. Зблизька все мінилось, мерехтіло, а далі нічого не було видно. Німець то з'являвся, то зникав, немов плавав по хвилі.

Але не терпілось. І німець міг вислизнути. Андрій вирішив спробувати. Він прицілювався по блискучому, мокрому від роси стовбуру, коли німець на мить показав голову, і вистрелив.

Німець наче провалився. Чи був він убитий? В цей час щось знову зашаруділо в травах поруч. Андрій подивився — чи це німець то? Ні, знову в травах пробігла тінь звіра.

Щоб поглянути, чи убитий німець, Андрій поповз до місця, куди стріляв. По лачив витолочену траву. Німця не було і близько.

Та ледь він виткнувся з трави, німець відповів короткою чергою з свого автомата: певне хотів показати, що й сам побачив мисливця. А скоріше німець хотів заплутати слід і відірватись від Андрія.

Ади, собака, — сердито сказав Андрій. — Не втечеш.

І твердо вирішив не відставати від ворога.

Німець поліз висхлим річищем гірського потоку. Андрій поліз за ним слідом. Німець шугнув у лісок. Андрій швидко наздогнав його і випустив нову чергу.

Так, вище над бойовищем, де сходились віч-на-віч тисячі людей, зійшлося двоє. Це була тонка, напружена гра смертю і вона захопила обох.

Німець, бачачи, що від нього не відстають, і що однаково треба приймати бій, вирішив напочатку зайняти оборону. Він заліз за валуном, який оточували невисокі кущики: звідси перед ним відкривалась широка перспектива. На всякий випадок, німець примітив кущики, якими можна було відновити від валуна до лісу.

¹ Негура — туман.

Андрій зрозумів маневр ворога і знайшов добрий закуток і для себе. Він заліз за стовбуром бука, що невідомо яким способом попав з пралісів на луки. Стовбур був товстий і міг добре захистити від кулі. Зза нього було все видно навколо. Німець міг тепер відступати назад, до гір, але повернутись до долини через луки вже не міг.

Так вони лежали довго. Німець, напевне, ковтав гірку сльозу і проклинав хвилину, коли вийшов з долини на луки. Андрій сидів за буком і, чим далі, то все більше хотів убити німця.

Він ніколи в житті не бачив цього німця, не знав, чи високий він, чи присадкуватий, чи дебелий, а чи сухорлявий. Може зустрівав його десь над Волгою, чи Дніпром? Може Андрій лежав, прикипівши до землі, коли німець проходив за два-три кроки. Все могло бути. Він не вбив його там. Але він мусив убити тепер, у Карпатах. У війні на все свій час.

Сонце піднялось вже високо над горами. Тепле, хороше сонце. Воно гріло льодовики вгорі, пестило праліси нижче, теплими босими ногами ступало по луках.

І все раділо й поспішало пити з келеха життя. Осипалась важка роса з трав і звільнені від неї стеблини випростувались, аж дзвеніли. Квіти кидались в обійми сонячним променям, мліли від насолоди, але стомлювались дуже швидко, і цнотливо згортали ніжні пелюстки. За це на них сварились бджоли; вони гули, розривали рильцями складені квітки і жадібно пили запашний нектар. Птахи вилітали з гнізд, кружляли вгорі і кликали за собою жовтороту свою челядь. Все жило на луках і в горах, кожному було місце.

Тільки німцеві місця не було. Він сидів за валуном на луках, не бачачи навколишньої радості. О, він би дорого дав, щоб не бути тут цієї вранішньої години. Йому здавалось, що все його бачить і всіма способами намагається викрити. Птахи летіли над луками, зупинялись над місцем, де він лежав, і немов кричали: „Тут німець... тут” Комахи підкрадались, сполохано підіймали скляні крильця і сюрчали: „Ось він... ось він” Шершень летів, ударився об німецьку штанину й почав: „Джу... німцю... джу... джу”. А сонце немилосредно пекло того німця, як гниду.

І він не витримав. Висунув голову, подивився навколо і спробував повзти густотрав'ям назад, у долину.

— Не втечеш, — сказав Андрій, помітивши, як за валуном заворушились верхівки квіток і дав довгу чергу з автомата. Квітки похилились біля валуна, потім над стежкою, що вела до гір.

— Отак краще, — промовив Андрій. — Іди в гори. Це — найкраща дорога до смерті.

Німець довго повз над стежкою, що через ліс вела до гір, потім побіг нею. Андрій помітив це по слідах черевиків, по камінцях, які німець виривав ногами. Згодом, коли стало дуже спекти сонце, Андрій помітив і інше: слід черевиків продовжили сліди босих ніг. Німець зняв черевики й крокував босий...

Андрій ішов не поспішаючи. На кожному кроці треба було стерегтись засідки. Крім того, Андрій знав те, чого і в мислях не мав ворог. Німець думав, що йдучи вгору стежкою, він зможе звернути десь із шляху праворуч чи ліворуч і тікати назад. І сліди виказували, що пробігши трохи стежкою, німець завертав праворуч, робив коло — і повертався на стежку. Ще вище сліди вели ліворуч від стежки. Знову коло, і знову німець виходив на стежку. Німець не знав того, що скільки не завертати чи праворуч чи ліворуч, однаково скрізь він знайде безодню. Німець ішов по хребту і мусив або ж іти ним до вершини, або кидатись в безодню. Останнього він не хотів і тому підіймався все вище й вище. Він дуже поспішав. Раз навіть спіткнувся й упав. Коли б він затримався на цьому місці ще одну тільки хвилинку, його б наздогнав Андрій.

Але Андрій там не наздогнав німця. Він ішов повільно, бережучи сили для останнього бою. А крім того хотів роздивитись навколо: ця стежка йшла до полонини, де провели життя його дід Роман і батько Григор. А скільки раз ходив цією стежкою сам Андрій в гості до батька й діда.

Як і колись, тут стояли і тихо шуміли смереки. На окремих лоцинках, немов на острівцях, заглушивши все навколо, гордо височіли буки. Березки — тоненькі, із зеленавим листом — розсипались сполохано по схилу, як діти в куцях сорочечках.

Квітів у лісі було мало. Ті, що росли, мали тьмяні вечерові кольори. Обрідна трава де-не-де сіріла купками.

Здавалось, що все сонце й чисте повітря висотують високі дерева, які сплітались гіллям вгорі, мов шаль, а на землю осідають тільки шматочки сонця й повітря.

Лише високі папороті добре почували себе в холодку. Кору дерев і коріння, що випиналося з землі, як розкорячені пальці, обсідали мхи — зелені, жовті, бурякові, і по них м'яко ковзались ноги. А між мхами, як баби в шалінових хустках, стояли ніжні й тендітні гриби, що розсипались від найменшого доторку.

Оцим лісом у тиші, немов по дну озера, ступав Андрій. Принадні спогади обгортали його душу. Він пізнавав окремі дерева, кущі, камені, де колись сидів і де, здавалось йому, що зберігалось тепло його тіла. Рідний ліс — тихий, спокійний свідок його предків, свідок його молодості.

Та в лісі не було спокою. Сюди долітала луна бою і, почувши її, дерева починали здригатись. Стогнали смереки й буки, тремтіло все гілля. Стихала луна — замовкав ліс. Але неспокій не зникав: неспокій таївся в тиші.

Андрій давно йшов, але не чув звуків, що колись сповнювали ліс. Птахи, що жили в ньому і не покидали ніколи мелодійного співу та щебетання, тепер мовчали: вони або повтікали звідси, або притаївшись, сиділи в своїх гніздах. А ні звірят, ні комах не було видно; мертвий лежав ліс.

Андрій зрозумів, що сталося. Ліс стояв вище від поля бою. Але бій відбувся і тут. Тут пройшли чужинці, все сполошили навкруги, на всьому лежало їхнє тавро: на багатьох деревах збито вершини, чимало дерев спалено, вирубаю і пні сходять слізьми-живицею. Стовбури дерев подряпали кулі й осколки. Тут були німці. Тепер у цьому лісі йшов ще один, останній німець...

Сонце вже схилялось до гір, коли попереду з'явилась полонина. Андрій відчув, що вона скоро буде — по знаках на стовбурах дерев, які лишили його дід, батько, та й він сам, по камінні над стежкою, які вони поклали власними руками, щоб не збитись у горах, по пахощах квітів, що линули з полонини.

І от вона з'явилась перед ним — широка, завітчана, запашна полонина. Це була та сама полонина, де колись винасав ватаги його батько і де пізніше ходив біля дробети¹ він сам. Андрій аж зупинився, щоб перевести дух

¹ Дробета — отара.

і заспокоїтись від хвилювання, що мимоволі охопило його.

Он де вориння, яке він сам прив'язував міцними каблучками з берестової кори до дебелих дубових присішків. Похилена на бік, згинаючись під перетлілою стріхою стояла на полонині стая¹ — сюди на ніч і в негоду загонили худобу. Стара була ця стая — її будував ще дід. Он там, де чорний отвір у стіні, горів живий вогонь. Цей вогонь запалювали, коли пригнали на полонину маржинку, і горів він до пізньої осені, аж поки ватаги повертались до долин. Гріх було запалювати живий вогонь нечистим сірником або ж брудним кресалом: його добували, тручи один об один два шматки сухого дерева. Іскра з дерева — іскра життя. На цьому вогні вівчарі, козарі й бовгари готували собі їжу, грілись біля нього в холодні ночі, цим огнем одгонили диких звірів, що виходили на полонину. Шумно й весело було тоді на полонині, всіх живив цей вогонь.

Не годилось і гасити живого вогню. Коли восени з полонини йшли люди й маржинка, один ватаг залишився на полонині і дивився, як поволі згасає ватра, як негасимий вогонь сходить до неба. Дотлівала з легким тріском, немов не бажаючи вмирати, але не маючи сил крикнути, остання жаринка — тоді ватаг підводився, оглядав смутними очима полонину, що стояла сумна й мовчазна, і рушав вниз, до долини.

Тепер було літо, але полонина була мертва. Вориння — порозкидане, стріха на стаї перетліла й валилась, порожня стая не мала дверей і нагадувала беззубий рот. І не курився над полониною, не звисав над травами пахучий димок. Полонина цвіла, рясніла квітами, але була смутна, невесела, як оздоблена квітами могилка.

Раптом Андрій здригнувся: йому здалося, що з чорного отвору в стіні стаї показався димок; звідти неначе хтось висунув тонку, схожу на дитячу, руку і привітно махнув нею. І знову запихкав клубками дим, на цей раз темніший, рудий, немов виперлись із діри, рвучи на собі вовну, вівці й почали, надимаючись, мемекаючи, казиритись над полониною.

¹ Стая — кошара

В стаї хтось був. Той, живий вогонь погас, коли почалась війна. Тепер хтось знову запалив його. Запалив тільки німець, що пройшов по полонині.

Але нащо? Погрітись — алеж сонце й так пече. Приготувати собі їжу ні, не такий німець, щоб думати про страву, коли близько ходить гуцул.

А дим виривався вже не тільки з отвору в стіні, а з усіх дверей, із дір, з щілин у стінах. А далі на даху з'явився застрибали, швидко збільшуючись, золоті коготи. Стая горіла...

Андрій стояв, схований куцями, край полонини. Стуба зірвалась з очей дужого, міцного гуцула. І тут, на гірській полонині, він побачив те, що бачив всюди. Німець відступав, він ішов до смерті, а те одичаво все нищив, попелив слід. Це він запалив стаю й стоїть тепер, пильнує, а чи не вийде гуцул подивитись, як горить його добро, чи не рятуватиме його?

Ні гуцул не вийде. Андрій знав ворожу вдачу. Стиснувши серце, він стояв і ждав.

У цей час на полонині пролинав дивний звук. Він почався на низькій ноті, немов хтось пробував голос трембіти. Далі нота змінилась на вищу. А потім мелодія полилась на ще вищих нотах, перейшовши в розпачливий стогін. Стогін то дужчав, то стихав, мов хтось ридав над гірською полониною.

Андрій зрозумів, — вив пес. Видно, цьому псові дуже наболіло, він тяжко страждав і намагався, виючи отак на полонині серед білого дня, комусь виповісти свій біль.

Щось потягло Андрія поглянути на цю тварину. Він вірив псові більше, ніж німцеві. Пес і його голос не могли зрадити. Де вие пес, там немає німця, інакше пес перегриз би йому горло.

Андрій пішов краєчком галявини до місця, звідки линуло виття. А пес розходився і вив чим раз дужче.

Нарешті, Андрій побачив пса. Видно, псові довелося чимало поблукати — він був весь заболочений, мокрий і такий худючий, немов крізь чорну його шкіру просвічували такі ж чорні кістки. Пес сидів на бугорку, звідки видно було охоплену вогнем стаю, і, задерши голову, тремтячи всім тілом, вив. Вивівши одну ноту, він розплющував очі, дивився на стаю, змахував головою, немов щось ковтав, і переходив на вищу ноту.

— Циган! — гукнув Андрій.

Пес покинув вити, здригнувся і повернув голову до Андрія.

Пес, пригинаючись до самої землі, тягнучи по траві тіло, поліз до Андрія. Доповз, ліг біля його ніг і дивився, не моргаючи, мудрим очима.

Це був той самий Циган, з яким колись Андрій ходив на полонину. Це ж він з самого ранку, чуючи чужу людину, ішов за нею, мовчав і тільки на знайомій полонині не стримався й завив.

— Циган! — простягнув захоплений Андрій руку до старого приятеля.

Та в цей час пролунала коротка черга автомата. Андрій не відчув удару, але кров гарячим струмком бризнула з його голови. Світ затьмарився йому в очах і земля поповзла під ногами. Він хитнувся, викинувши вперед руки, і випустив автомат. Тоді він побачив, як німець раптом підвівся на ноги і став на полонині, певний, що зроблено останній постріл і все скінчено, а йому хотілось побачити конання того, хто хотів його вбити.

Може, коли б Андрій не побачив у цю хвилину німця, упав би. Але він побачив ворога, який стояв і торжествував, і все його тіло задрижало, немов щось обняло мозок, а серце почало розриватись на шматки. Він зрозумів, що треба, будьщо, треба встояти, не впасти. Він не має права згинати колін, бо коли зігне, то пропав навіки, прокляне його земля, здригнеться в землі батьки. Треба знайти сили, стояти, вистояти.

І він вистояв. Довгу-довгу хвилину німець стовбичив на полонині й ждав, як коршак, смерті Андрія. А Андрій стояв і дивився на нього — проклятого німця. І тільки тоді, коли Андрій відчув, що вистояв, що минула смертна хвилина, він присів у траву, щоб взяти автомат, який випустив з рук.

На полонині пролунав сміх. Сміявся німець. Він був певен, що його супротивник упав на землю й конає. Німець стояв і сміявся. Не даремно він тікав у гори, це даремно добивався до полонини; тепер йому можна й покинути цю полонину і йти вниз, у долини. Німець хотів тільки на власні очі побачити, що ворог сконав, хотів бачити свіже мертве тіло. Але він боявся підійти до того, кого вважав у: е неживим, бо німець боїться і

мертвого радянського солдата. Він стояв і ждав. Нехай мертвий холоне.

Андрій же в цей час повз у траві. Кров заливала йому чоло. Руки, ноги, все тіло тремтіло. Він не бачив перед собою ні квітів, ні трав, усе було сіре, як попіл, і нагадувало сон.

Він пам'ятав—і це було, як на камені, вирізане в його пам'яті: лізти вперед, лізти будьщо, долізти до валуна, що лежить праворуч, там встати, спертись на камінь, бити напевне... І він, напружуючи всі сили, доповз до валуна, перепочив і почав вставати. Повільно, рух по руху. Ну чого, чого не слухаються ноги? Які дивні, неслухняні руки. Чи стоїть німець? Стоїть, але як далеко до нього. І чому звисла враз над полониною рожева негура? Хіба вона буває увечері? Ех, гуцул, гуцул, ну ще крапельку, ще одну хвилинку.

Пролунала черга. Німець стояв на місці.

— Прокляття! — крикнув Андрій.

Він випустив ще одну чергу. Німець одразу зник.

Над полониною було тихо-тихо. Стая догоріла.

— Зараз підемо й поглянемо, Циган! — сказав Андрій. Невже зрадила рука?

Він виждав, спираючись на камінь, ще хвилину.

— Вперед, Циган!

Закотилось сонце. Темніло небо і темно було в очах Андрія. Але він побачив — на місці, де стояв німець, була калюжа крові. Від неї в траві тягнувся густий слід.

— Вперед, Циган! — промовив Андрій. — Вперед! Тепер він далеко не втече.

І Андрій пішов далі полониною. З чола його крапала кров. Щоб затамувати її і зменшити біль, Андрій зірвав листок колючої квітки, яку люди звать „замкни-кров'ю“, розім'яв її, поки виступило з неї молочко, і приклав до рани. Цю квітку знав він ще з дитинства, нею затамовують кров людям і тварині. І на цей раз квітка допомогла: рана відразу запекла, потім холодок пробіг шкірою і кров замкнулась.

Вже темніло. На полонині легко було збитись. Важко було знайти в густій траві слід німця. Але по цьому сліду телер ішов Циган. Чабанський нюх його не зраджував. Колись він ходив отут по сліду вовка, зайця, лиса й сарни. Тоді він не збивався з сліду, аж поки не настигав звіра.

Тепер Циган ішов по сліду німця. Кров його пахла одворотно, бридко. З цього сліду Циган не міг збитись. І він рвався вперед.

— Почекай, — говорив Андрій. — Почекай. Він від нас нікуди тепер не втече.

Вони дійшли до кінця полониши, коли вже зовсім стемніло. Все навколо потонуло в мороці. Нічого не було видно. Але Андрій знав, куди він прийшов.

Край полониши височіла гора. Вона починалась крутим схилом, а кінчалась гострим ґрунем. Цей ґрунь завжди сновивали хмари. Андрій не раз думав колись вибитись сюди, та згадував діда, що наказував не ходити на вершини гір, не підслухувати гірських дум. Та й що він міг побачити на тому голому місці? Хіба йому мало було дозвілля полониши?

Тепер вони з Циганом уночі зупинились перед горою. Пес хвилювався й поривався до скелі. Слід сполоханого німця тягнувся на гору. Німець видерся туди перший і пильнував там, поки його супротивник також полізе на гору. Німець думав тут зробити останній постріл.

Та Андрій вірив, що не німець зробить останній постріл. Триматись руками за зазубні скелі і за корішня жерепа, випустивши з рук автомат? Ні, цього Андрій не зробить.

Чого ж ждав Андрій? Мине ніч, почнеться день. Німець не піде з гори. Андрій не відійде від гори. Німець поранений. Але тяжко поранений і Андрій.

Перемога не знає строків, вона приходить несподівано. Її треба ждати, стиснувши кулаки, затаївши подих. Головне — вірити в неї.

Андрій вірив у свою перемогу. Він вірив, що не може померти під рідним небом, біля рідних гір. Він мусить жити.

— Ми будемо сидіти отут — сказав Андрій.

І Циган ліг біля його ніг.

Ніч котилась над горами. Вгорі висіло темно-синє небо. Воно було дуже близьке й ніжне, як оксамит. На небі мерехкотіли тисячі зірок.

Андрій знав ці зорі. Вони горіли, як і в дитинстві, коли він спав тут, на полонинах, і сто, і тисячу літ, і тисячу тисяч літ тому. Чепіги, Віз, Волосожар — зоряних

світів над головою було так багато, що світло їх сповнювало ніч навколо мерехтливим сяйвом. І немов під пензлем художника, на темному тлі вирізьблювались обриси скель, що утворювали своїми лініями то якісь потвори, то кораблі з надутими вітрилами, то постать жінки з піднятими вгору руками. І думав Андрій про велич цієї ночі, про те, як радісно було б сидіти тут і спостерігати хід зірок на небі, відчувати, як дихає росами навколо земля. Жити б отак самому і щоб інші люди бачили цю невмирущу красу й велич, щоб усі вони проймались жагою життя.

Але як жити? Життя йшло, йшло — і раптом зупинилось. Ось на скелях сидить німець. Він також дивиться на зорі, дихає нічним гірським повітрям. Але він вважає, що все навколо — і гори оці, і невмирущі зорі, і вся земля належать тільки йому. Через те він хоче вбити і його — гунцула Андрія.

Ні, не вбити мене, — сказав впевнено Андрій. І знову приклав листок „замкни-крові“ до рани.

Вночі Андрієві стало погано. Тупо нила кістка, де була рана на голові, гарячка охопила все тіло. Андрій часто дихав, і все не вистачало повітря.

Тоді до нього в маринні прийшла Майка. Висока, ясноока, з блідим, як липовий віск, чолом.

Тобі тяжко? — сказала Майка і кінчики її уст боляче спустились. — Зараз я тобі трохи поможу. Почекай, любий.

Вона торкнулась його голови. Він нічого не сказав, а тільки знайшов губами руку, що була холодна й пахла васьильками, і поцілував її.

Майко! — промовив Андрій. — Тепер мені легше. Але що з тобою? Покажи, ну покажи свої очі.

Вона сиробувала одвести погляд від пораненого Андрія. Але він охопив її голову руками і все намагався побачити очі.

І розпач, і невимовний біль охопили враз його душу. Очі Майки, як кринички в пралісі, були наповнені слізьми. Сльози ці переповнили очиці, били через вінця і два іскристо-срібних потоки текли по білому стомленому чолу.

— Ну чого ж ти? Чого? — розпачливо крикнув Андрій.

Вона 'спробувала мовчати, щоб не робити йому боляче, але він уже однаково все знав і знову запитав, щоб тільки почути ще раз її голос.

— Що? Що мушу діяти?

Тоді вона закрила очі й говорила, ледь ворущачи устами, од самого серця, од самої душі.

— Тяжко. Ой, як же тяжко, Андрійку. Навколо ж чужа Німеччина. І небо не те, і немає ані смеречки, і люди, як ті звірі. Вони катують мене. Убий їх...

— Я все зроблю, Майко. Тільки не плач, — крикнув Андрій.

Він хотів стиснути її безгрішне тіло, але раптом воно стало тоненьке, як листочок паперу. Він хотів приникнути устами до її очей і осушити їх, але ці очі почали віддалятися від нього і, як два вогники, сховались десь між зорями. Маріння увірвалось.

Андрій застогнав і притулився головою до холодного каменя.

Перед світанком над грунем почала збиратися хмара. Вона була важка й холодна, немов виліплена з глини-сириці. Хмара збиралась, повнішала, спускалась щораз нижче й почала тертись, як вередливе теля, об грунь.

І тоді засварився грунь. Вихори затанцювали над горою, почали падати вниз. Назустріч їм неслись гострі, як ножі, струми перепаленого в горні долини, повітря. Навколо піднявся шум, немов налетіли тисячі птахів, затріпотіли сухими крилами й зацокотіли твердими дзьобами в темряві.

Андрій прокинувся і здивувався, звідки цей шум. Простягнув руку — торкнувся теплої шкіри Цигана.

— Що це, Цигане?

Пес здригався усім тілом.

Вгорі вдарило, немов на ковадло впав важкий молот. З хмари вирвались блискавиці й полетіли, помчали вниз. Там вони пронеслись над полониною, вдарились об смерекові ліси і поринули далі в ущелини й долини. Здавалось, що звідкілясь вискочили божевільні косарі і замачали срібними косами. Скошені тими косами смереки й буки повалилися з корінням, а трави й квіти горіли на пні.

— Це ж, Цигане, — промовив Андрій, — гори засварились. Але не на нас вони сваряться. Вони сваряться на німця.

Пес лежав, витягнувши вперед лапи, а в зіницях у нього грали вогники.

Блискавиці били дедалі дужче і стали такими сліпучими, що видно було найменші цяточки на далеких горах. І там все також гриміло, немов котилась по камінню сотня колісниць. Потім на землю ринули потоки води. Погасли внизу смереки й буки, що горіли, як смоლოსкипи, водяна стіна встала навкруги і крізь неї, як з глибини моря, видно було ламані лінії блискавиць.

У цю хвилину Андрій, який все дивився довкола, побачив, що одна, широка блискавиця вдарила серед полонини, де раніше стояла стая. Тоді там, як колись, зайнявся живий вогонь. Стало видно високі трави, заплонені червоними, жовтими, рожевими барвами квіти.

А серед полонини, серед квітів і трав стала людина з непокритою головою, в білій, підперезаній чорним чересом, довгій сорочці, у вибійчатих штанях, в жовтих постолах.

Андрій пізнав — то був дід Роман. Він з'явився серед полонини, постояв, немов шукав очима, Андрія і, знайшовши, ворухнувся, як вогонь свічки, на яку війнув вітер, повільно підняв праву руку і вказав нею на грунь.

„Це дід Роман мене благословляють, — подумав Андрій. — Бач, показують на німця. Таке почалось, що їм у землі не лежиться”

Над полониною дужче війнув вітер; під його подихом світло почало примеркати й поволі згасло. Дід Роман зник.

Андрій підвівся. Тепер він був зовсім спокійний. Рана на голові не нила. Доц сік, як різками, тіло, але він цього не чув.

Він почепив на шию автомат. Згадав, що на камені лежить граната із запалом. Взяв і її — зброя вгорі буде потрібна. Циган лашився до ніг. Андрій сказав:

— Побудь тут, Цигане. Я скоро повернусь.

Потім підійшов до схилу гори й переступив кілька каменів. Далі йшла крута стіна грунтя; він поплазував по ній. Циган спробував лізти — і зірвався назад.

Лізти по стіні ґруня було дуже важко. Доводилось чіплятись за коріння жерепа, повзучої смереки і за гострі ребра вивернутого каміння. Несходима ця стіна була вдень, ще важче було лізти по ній уночі, в потоках дощу.

Та щось нове з'явилося у тілі Андрія. Всі сили його, здавалося, зосередились в руках. Навіть не в руках, а в пальцях рук і ступнях ніг. Досить було пальцям ухопитись за корінь жерепа, як за ними тягнулось тіло, що немов втратило вагу. Андрій ліз вище й вище, коли біла блискавиця — зупинявся, дивився вперед, щоб знайти місце, де можна вчепитись, і щоб перевірити, чи не видно німця.

Він доліз до вершини ґруня. В обличчя війнув вітер — з того боку гір. Під ногами з'явилась рівна площина. Ліворуч він намацав скелю-виворотень, яку бачив знизу. Десь далеко-далеко внизу кілька раз гавкнув Циган. Андрій зупинився, ждучи, поки знову спалахне блискавиця.

Вгорі ворушились, як жорна велетенського млина, і незадоволено гуркотіли хмари. По площині, як горох, сипав дощ. Але блискавиці все не було. Андрій стояв під дощем, притулившись спиною до мокрого, холодного каменя й ждав.

Нарешті, засвітила блискавиця. Над самою головою спалахнула вогняна кульба. При світлі видно було скелю, по якій дзюрчали дощові потоки, площину біля неї, кручу над безоднею.

В кінці площини, під скелею, намагаючись сховатись від дощу, сидів скоцюрбившись німець. Він не боявся скелі, яку відчував спиною, а дивився перед собою на площину й чорну безодню за нею, немов боявся, що звідти хтось з'явиться.

Блискавиця погасла. Андрій знав, де сидить німець. Йому здалось, що він чує, як німець від страху й холоду цокотить зубами і часто, немов захлинаючись, дихає.

Коли вдарила нова блискавиця, Андрій вистрелив. Він цілив німцеві в груди і не спускав пальця з важеля автомата до кінця, до останнього патрона. Андрій бачив, як здригаються груди й усе тіло німця, в яке впинаються кулі.

Та німець ще жив. Блискавиця не встигла згаснути, як німець натиснув спусковий важіль свого автомата. Довга черга пролунала на площині і в темряву ночі по-

летіли, як метеорити, скалки каміння. Черга обірвалася і в ту ж мить стало темно, немов усе провалилось у мряк. Андрій зігнувся над скелею, готуючись до стрибка.

Тоді грім і блискавиці почали бити так часто, немов поряд стояв велетенський барабан, що при кожному ударі викрешував іскри. Безперервний, миготливий потік сліпучого світла сяяв і сяяв над головою.

Андрій знову побачив німця. Він конав, заливався кров'ю. Але й конаючого, вмираючого німця палила жага знищення. Впираючись руками в камінь, ковзаючись на мокрому моху, він підвівся, поповз у бік Андрія, потім сп'явся і стояв, коливаючись на ногах, готуючись кинутися вперед.

Андрій побачив обличчя німця, за яким так довго гнався і якого тепер наздогнав. Невисокий лоб, мокрий, найжачений чуб на непокритій голові, малі, вирячені до останку, вістря спрямовані на Андрія, очі. Брів на обличчі не було.

Німець кинувся вперед з кулаками. Його автомат був порожній. І в Андрієвому автоматі не було жодного патрона.

Руки німця жадібно хапались за тіло Андрія, намагаючись знайти шию. Але вони не дотяглись до шиї: Андрій раніше знайшов шию німця. Вона була зовсім тоненька, плавка, як гума, холодна, як шкіра ящірки. Андрій стиснув шию так, що почув, як під пальцями хруснули й поламалися кістки й хрящі. Німець, що досі стояв на ногах, враз скляк і зробився важкий, як баран по літі; Андрій зрозумів, що тримає в руках, як на вазі, тіло німця. Він розтулив неслухняні пальці, і німець брякнувся, немов кичка, на площину.

Але й Андрій втратив усі сили. Дрібно дрижали коліна. Не відчував рук. Коли б соломинка впала тепер на ці руки, вони повисли б. Він торкнувся скелі, сперся об неї, але зрозумів, що однаково не встоїть. Тоді Андрій поволі зігнув коліна й приліг на камінь. Спалахнула блискавка, але він вже не бачив її.

Андрій прийшов до пам'яті, коли почало світати. Розплющивши очі, побачив над собою емаль неба, що починалась в бузкових тонах і, поступово очищаючись від синього кольору, робилась прозоро-рожевою. В тло бузкового кольору вкарбована була, як камінь-самоцвіт,

яскрава зоря. Вона швидко примеркала, немов летіла, віддаляючись від землі, і десь далеко згасла. Тим часом і небо зовсім очистилось від темних кольорів і стало спокійним, рівним, голубим, як море в штиль. Андрій лежав довго-довго, милувався ним і дихав чистим гірським повітрям, що мало смак води з крижаного джерела.

Сонце вставало зза Бескидів. Андрій відчув на своєму тілі дотик його проміння, немов мати підійшла й поклала йому на голову м'яку й теплу долоню. Йому хотілось, щоб було ще тепліш і він повернув голову до сонця.

Перед його очима відкрився чарівний, такий знайомий краєвид. Близько, зараз за полонинами, починались праліси. Зелені смереки стояли над скелями. Просторінь між окремими деревами була темнозелена від мохів і папороті. А за пралісами починались дикі голі гори. Вони диміли в цю вранішню годину, немов хто поклав там тисячі ватр. Димки починались в різних місцях на горах, з'єднувались вище і, мов ріка, текли до Чорногори й Говерлі. Ця ріка кількома кільнями обкручувалась навколо гори. А сама гора, вкрита снігами й льодобиками, горіла в сонячному промінні, немов була виточена з кришталю. А десь у горах били час від часу гармати, долітали звуки ріжка і смутний голос трембіти, щебетання тисяч птахів у пралісах і пісня жайворонка над полониною. Андрієві хотілось стат... а коліна і без слів завмерти на довгу хвилину.

Але сил встати у нього не було. Кілька раз спробував піднятися — і не зміг. Кінчилось тим, що знову знепритомнів.

Коли Андрій знову прийшов до пам'яті, перед його очима височіла скеля. Довго він лежав, силкуючись зрозуміти чому зникли на обрії Бескиди, праліси, Чорногора... Нарешті зрозумів. Він лежить там таки на площині, але уві сні повернувся на другий бік, до скелі.

Його увагу привернула ця скеля-виворотень.

Вона була давня, як світ, вся повита повзучими рослинами, немов її піймав у невід якийсь рибалка та й закинув цей невід сюди. На скелі було багато ямок і тріщин, вибитих блискавицями, вивіяних вітрами, розмитих дощами.

Андрій лежав, дивився й милувався, як то сонце, вітер, дощ вміють гаптувати каміння. Та ось йому зда-

лось, що знаки на камені сплітаються в якийсь дивний малюнок. Він навіть заплющив очі й деречасував, думаючи, що може так тільки видається після безсонної ночі й усього, що сталося. Потім поволі розплющив очі і знову подивився. І тоді переконався, що знаки на камені не були тріщинами від блискавиць, чи слідами вітрів і бур, а їх справді зробила рука людини.

Трепіт охопив душу Андрія, немов він повернувся до далекого дитинства, вийшов на край полонини і полетів над горами. Він пригадав оповідання діда Романа і зрозумів, про що тоді говорив дід.

Колись у давнину в гори прийшла людина. Вона дісталась сюди, на грунь, зламавши шалений опір в долині і вбивши там останнього ворога, що не давав їй спокою.

Радісно було людині, що перемогла вона, вибилась з долини до вершин, що стоїть там, де народжуються хмари. І захотілось на вічні часи залишити по собі в горах невмирущу згадку.

Сніг тоді вкривав вершини Чорногори. Льодовики звисали, як срібні бороди богатирів, над ущелинами в Бескидах. Високі праліси вкривали й тоді схили, але в них не було ще ні шляхів, ні стежок, і величезні звірі ходили в тих лісах, ламаючи дерева, вивертаючи каміння.

Вгорі на груні стояла й довго дивилась на все це горда людина. І ось топірець, той самий топірець, яким людина вбивала диких звірів, яким вона вбила останнього ворога, торкнувся каменя.

Минуло багато віків, льодовики сповзли в долини, порідшали праліси, серед гір з'явилися зелені полонини. Сюди приходили люди й випасали ватаги. Та знаки на камені не зникали, а, навпаки, все глибшали під подихом вітрів, під ударами блискавиць, під цілунками дощів.

Тепер на ці знаки дивився Андрій. Скісне проміння сонця клало глибокі тіні і знаки можна було розібрати.

Ось на скелі ожив малюнок дивного, страховинного звіра із зігнутими іклами, з вухами, що опадали, як листя лопухів, до самої землі, з довгим, схожим на ріг, хоботом, що був піднятий угору, немов звір збирався трубити.

„Яка дивина водилась тут”, — подумав Андрій.

Він перевів очі на знаки, вирубані на скелі праворуч від малюнка страховинного звіра. Серед зелених мо-

хів і розколин з'явився обрис коня з вигнутою, як у лебедя, шиєю з маленькими вухами. А далі за конем, на краю скелі викарбований був малюнок людини в шоломі, в металевій, склепаній з плашок, кольчuzі, з щитом у руці. Віки не стерли обрисів чола, гострого носа, широко поставлених очей, вусів, що спускались над рівною лінією уст.

„Немов дід Роман намальований, — аж здригнувся Андрій. — І тепер він живе, і колись...”

Ось вона — слава його предків. Тут вони жили, працювали, кидали з високих скель клич в далекі піки.

І сам Андрій прийшов сюди, почувши цей клич далеких предків. Прийшов сюди в гори, щоб кінчити їх справу. На скелі, серед знаків, що лишилися від давнини, сьогодні вночі з'явилися нові знаки: то сліди куль, що прошили тіло німця і вп'ялись у камінь. Ці знаки підуть тепер у віки; хтось новий колись прийде сюди, і як Андрій сьогодні, прочитає і зрозуміє їх.

А німець, з бодими, синіми ногами, в подертих штанах, з глибоко запалими очима і прикушеним язиком, лежить край площини. Вгорі, чуючи свіжину, вже кружляє, спускаючись нижче й нижче, беркут.

Андрій поволі звівся на ноги. Він був ще кволий, немічний, як після тривалої тяжкої хвороби. Але тіло поволі набиралось сили. Андрій пішов до кінця площини і глянув униз.

Там, де вчора в долині кипів бій, тепер панувала тиша. Гармати перенесли вогонь на захід, на грунь ще долітала їх луна, а кўлеметів і поодиноких пострілів зовсім не було чути.

„Далеко просунулись за ніч, — подумав Андрій. — Доведеться тепер здоганяти”

Знизу, з долини, долітали переможні урочисті звуки. Там трембітали трембіти. На визволеній від ворога землі люди вийшли з льохів, лісів, ущелин. І подумали про хліб щоденний, про свою маржинку...

По крутих пляях на полонини люди гнали корівки, кози, вівці, що лишилися у них. Позаду йшли бовгари, козарі, вівчарі.

А навколо гомоніли гори, шуміли праліси. І над усім стояла, як казковий палац, Черногора.

Жовтень — листопад 1944

Карпати

elib.nlu.org.ua